

ՄՇՈՒ ԱՇԽԱՐՀ

Մշու աշխարհն անուշ է.

Սարն ու ձորն մշուշ է.

Հիւսիս քամին քշէ զիս՝

Ուր ծոցի մէջ թաղէ զիս:

Մ ՈՒՇ - Տ Ա Ր Օ Ն

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ *)

ԶԳԵՍՏ ԵՒ ԶԱՐԴ

Կանանց.—Մշեցի կանայք նախ հագնում են շալէ շապիկ որ կարում են կարմիր, տեղական շալից: Սա իջնում է մինչև ոտները, ունի երկար թևեր, կրծքի բացուածք և բկի տակ միայն մի կոճակ: Շապկի ներքին մասի յետևի եզրն ասեղնագործած է լինում, որպէսզի երբ աշխատելիս կամ ճանապարհ գնալիս անթարու քղանցքները յետ ծալեն, գեղեցիկ երևայ:

*) Հայոց Ազգագրական ընկերութիւնը 1915 թուի սեպտեմբերին կազմեց մի արշաւախումբ տաճկահայ փախստականներից հայ բանահիւսութեան վերաբերեալ նիւթեր հաւաքելու: Այդ արշաւախմբի ղեկավարութիւնը ես էի ստանձնել և այս առիթով չորս ամսից աւելի շրջելով այն վայրերը, ուր ապաստան էին գտել հայ փախստականները՝ մենք գրի առանք 874 հեքիաթ և բազմաթիւ երգեր: Անկախ սրանից ես առանձնապէս հաւաքեցի փախստական մշեցիներից նրանց ազգագրութեան վերաբերեալ նիւթեր, որոնք յոյս ունէի լրացնել մի խմբաւորաւ կազմելով այս ամառ դէպի Մուշ, սակայն նիւթականի սղութիւնը հնարաւորութիւն չտուեց:

Վերստուգելու յուսով իմ հաւաքած նիւթերի հարադատութիւնը՝ ես այս աշխատութիւնը կարգացի հետևեալ երեք գիտակ անձնաւորութիւնների առաջ. 1). Եղիշէ քահանայ Տէր Բարսամեանի, որ Մուշ քաղաքի ծխատէր քահանան է եղել և մի քանի տարի շարունակ առաջնորդական փոխանորդի պաշտօն վարելով՝ շրջել է Մշի գիւղերը. 2) Մուշեղ քահանայ Տօնապետեանի, որ Մշի Արածոնք գիւղում երկար տարիներ քահանայութիւն է արել և 3) Նազարէթ Մարտիրոսեանի, որ երկար տարիներ վարել է Մշի առաջնորդարանի քարտուղարի պաշտօնը, մի քանի տարի ուսուցչութիւն արել Մշի գիւղերում և կազմել է Մշի գաւառաբարբառի բառարանը, որ արժանացել է Իգմիրլեան մրցանակաբաշխութեան: Հաւատացած լինելով, որ գրի առնուած նիւթերը միանգամայն ճիշտ են, մենք ազգագրութեան ենք տալիս, ապագային թողնելով լրացումներ անել, մանաւանդ սրա Հաւաքքի բաժնի վերաբերմամբ, որ ափազանց հետաքրքրական է:

Շապկի տակից, ոտներին հագնում են վարտիկ, որին կոչում են *թումպան*։—Այս կարում են տեղական շիլայից կամ գալից (կապոյտ կտոր)։ Սա կողքերից և առաջից բացուածք չունի, ոչ էլ չափազանց լայն է, ինչպէս վանեցիներինը։ Վերի եզրին ունի խոնջին դնրծ, որի միջով քնաց են կացնում թելից գործած խոնջան, որը հանգուստում են աջ կողքի վրայ։ Վարտիքի փոխ-բերանը (ներքին ծայրը) մի թելով փնջուած է, այսինքն ծոպեր տալով նեղացրուած է։

Շապկի վրայից հագնում են *անթարին*։—Սա կարում են Հալէպ, Անթափ և Արաբկիր գործուած բամբակէ կտորից (մանուսա) և կամ եւրոպական չթից, կարմիր շիւա աստառով։ Անթարին շատ նման է գըռնին։ Ես էլ իջնում է մինչև ոտները, և քղանցքների աջ ու ձախ կողմերում, մէջքից մինչև ներքև ճեղքուած է, և եզրափակուած դալթանով, ու սրանց կողքերին չորս սանտ. լայնութեան կապոյտ կտոր է կարած՝ որ սրճնել է անւանում։ Այս ճեղքերը կոչւում են *չալք*։ Սրա թևերն էլ երկար են և հասնում են մինչև դաստակը։ Սրանք էլ ծայրերում փոքրիկ չաք ունին և եզրափակուած են դալթանով (փոկ)։ Կուրծքը չի կոճկուում, այլ քղանցքները միմեանց վրայ են բերւում և կրծոսկրի մօտ եռանկիւնաձև բացուածք թողնում, որի վրայ կապում են սրտանոցը։

Անթարին գըռնից տարբերւում է նրանով, որ սրա քղանցքներն աւելի լայն են, և կողքերին գրպաններ չունին, թէպէտև ոմանց գրպան էլ են կարում։

Մշեցիներն էլ իրենց հարստութիւնը ցոյց տալու նպատակով մի քանի անթարի միմեանց վրայ են հագնում, մինը միւսից 5-8 սանտիմետր բարձր, որպէս զի նկատելի լինին։

Անթարու վրայ կապում են գոգնոցը, որ միզւոր է կոչւում։ Սա կամ գործում են և կամ կարում մահուտի կտորից։ Սրանց միզտը կուրծքը չի ծածկում, այլ միայն գօտկատեղից մինչև ոտները։ Միզթելը, որ շալ-թելից են գործում, բաւական երկար է լինում և 3—4 անգամ սրտանոցի և միզարի վրայով փաթաթելով մէջքին, հանգուստում են։

Թննոց.—Ծղիկի երկարութեան, հետզհետէ լայնացող մի կտոր է, որի առաջի, նեղ ծայրը ծոպով նեղացրուած է այնքան, որ դաստակը հազիւհազ կարողանում է ներս մտնել, իսկ միւս ծայրը ունի խոնջանգարձ, մէջը թել անցկացրած, որը հագնելուց յետոյ քաշում են և փաթաթում իրեն վրայ։ Թննոցը հագնում են միայն աշխատելիս, ծղիկի վրայ, անթարու թելի վրայից, որպէս զի անթարու թևերը շուտով չկեղտոտուին։

Շապկի վրայ, միայն յետոյքին, կապում են փալան։ Սա մանուսայից կարուած բառանկիւնի, մէջքից մինչև ոտները և յետևի կողմից մի կողից մինչև միւս կողը բոնող երկտակ և մէջը բրդի կամ բամբակի շերտ դրած մի կտոր է, որ ճոթով (թել) կապում են մէջքին։ Այս գլխաւորապէս կապում են նիւար կանայք, իրենց աւելի գեր ցոյց տալու նպատակով։

Անթարու վրայ, կրծքին, կապում են սրտանոց. սա կրծքի մեծութեան, բառանկիւնի և վերին ծայրը փոքր ինչ նեղացած կտոր է և ունենում է պոր, այսինքն կիսաբոլոր կտրուածք, վիզը գրկելու։ Մի ժապաւէն ամրացրած է մի ծայրին, որ բոլորելով վզի շուրջը, ամրանում է միւս ծայրի կոճակի վրայ։ Սրտանոցի կտրածքը զարդարուած է զանազան ասեղնագործ նշխերով։

ՏՂԱՄԱՐԴԿԱՆՑ ԶԳԵՍՏՆԵՐ

Շապկի.—Կարում են Բաղէշի սպիտակ կտաւից, կամ Հաւէպի, Ատանայի մէջ գործուած ամիրիկեան կոչուած կտաւից։ Սա իջնում է ծնկներից ներքև, ունի երկար թևեր, որ մինչև դաստակը հասնելուց յետոյ դարձեալ 72 սանտիմետրաչափ երկարում է, միայն մի տակ և հետզհետէ նեղանալով։ Այս մասը կոչւում է հունըկ կամ թնւանի, և սովորաբար ձգւում է ուսերին, նախապէս շապկի թևը քշտելով մինչև արմուկը։ Կտրածքը բացւում է մինչև գոտկատեղին, և բկի տակ միայն մի կոճակով կոճկւում է։ Շապկի աջ և ձախ կողքերին 10 սանտիմետրաչափ բացուածք, չաք, ունի։

Թումպան.—Կարում են նոյն շապկի կտորներից։ Բաւական լայն է. հագնում են ոտներին, շապկի տակից։ Կողքերին ունի մի մի բացուածք, որ ջեք է կոչւում։ Ուշխուրով կապում են առջևում։ Միգելիս ջեքերից մինը առաջ են քաշում և այդ բացուածքից օգտւում։

Շալուար.—Կարում են տեղական բրդէ շալից։ Միանգամայն նման է թումպանին, միայն նրանից փոքր ինչ աւելի լայն է։ Փողքերի ներքին ծայրերին կարում են դայթան։ Շալուարի մէջ գնում են շապկի բղանցքները։

Ելակ.—Կարում են մանուսա կոչուած տեղական բամբակէ կտորից։ Եւրոպական ժիլէտին միանգամայն նման է, անթև, և անգրպան, կտրածքը երբեմն եռանկիւնաձև բացւում է, բայց սովորաբար կոճակներով կոճկւում մինչև բուկը։

Ելակը հագնում են շապկի վրայից։

Դշիկ.—Կարում են չթից կամ մանուսայից։ Նման է ելակին, միայն երկար թևեր ունի և կտրածքն ամբողջովին կոճկւում է։ Հագնում են ելակի վրայ։ Սրա վրայից կապում են գօտի։

Անթարի.—Կարում են մանուսայից համ շթից: Կանանց-
անթարու նման է, միայն փոքր ինչ կարճ, հասնում է մինչև
ծնկները, ունի գրպաններ կողքերին, չաբերից վերև, և կամ
ձախ կրծքին, արտաքուստ:

Մշեցի

արմուռնկը, և թևի տակից կախում են մի մի փնջիկ: Կրծքի

Սալթա.— Կարում են մահուդից: Իջում է մինչև գոտկատեղին, ունի երկար թեւեր, որ հասնում են մինչև դաստակը. եզրափակուած է դայթանով և ունի սրճեւ, այսինքն եզրներին մօտիկ ներքուստ 3—4 սանտիմետր լայնութեան կապոյտ երիզ է կարուած: Կուրծքը ամբողջովին բաց է, առանց կոճկի, և քրդանցքները իրար չեն հասնում:

Սալթան հագնում են անթարու վրայ:

Ալա.— Երբեմն սալթայի վրայից, երբեմն էլ ուղղակի անթարու վրայ հագնում են ալա, որ միևնոյն վանեցոց քեզախիկն է: Կարում են այծի չուռից (բրդից) գործած մազոտ կտորից: Իջում է մինչև գոտկատեղին, ծածկում ամբողջ թիկունքը և կողերը, իսկ լանջն ամբողջովին մնում է բաց: Թևերը հասնում են միայն մինչև մի մի փնջիկ: Կրծքի

եզրերը պատած են կանաչագոյն ժապաւէնով և մի սանտիմետր լայնութեան կլապիտոնով:

ԳԼԽԻ ՅԱՐԴԱՐԱՆՔ

Հրազաթաներ

Աղջիկները.— Սովորաբար սպիտակ լաշիկ (80 սանտ. երկարութեան քառակուսի սպիտակ կտոր) և կամ սպիտակ, անկիւնները նխշուած եագմա (նուրբ բամբակեայ գործուած կտոր) եռանկիւնաձև ծալում են, և անցկացընելով ճակտի վրայով, ծայրերը ծոծրակի մօտ հանգուստում:

Տօն օրերին ծածկում են ֆէս, վերան դնում զազաթ.— Սա արծաթէ ափսէի նման մի զարդ է, որի շուրջը կարճ շղթաներով կախուած են նոյնպէս արծաթէ մահիկներ: Գազաթը պարզարուած է ըլլիէֆ նշխերով:

Աղջիկները մազերը հիւսում են, 7—8 հիւսակ անում, և ծայրերն ամրացնում են (խափ կենին) ծամթելով.— Ծամթելը կամ մետաքսէ սոսկ դայթան է լինում և կամ սրանից կախուած արծաթէ շղթաներով մահիկներ:

Հարսերը միայն երկու հիւսակ են անում, իսկ տարիքաւոր կանայք և պառանները՝ մէկ:

Կանանց յարդարանք.— Մազերը դազաթի մէջտեղից երկուսի են բաժանում, երկու ծամ անում և ծամթելով կապում: Ապա ծածկում են ֆէս, որի մէջ դնում են 8—10 սանտիմետր լայնութեան փայտէ շրջանակ, ամրացած ըւրծիկի վրայ, որպէսզի գլուխը չցաւացնէ: Բարձիկը 3—4 սանտ. տրամագծով, բամբակով լիքը գլան է: Այսպիսի ֆէսը կոչւում է ըոֆի: Այս քոֆին գլխին դնելուց

յետոյ, ներքին եզրին կապում են ճակրտ-կապ։—Սա մետաքսից կամ բրդից նուրբ գործած քառակուսի փուշի է, մօտ 80 սանտիմետր մեծութեան, որ նախ եռանկիւնի, և ապա իրար վրայ, մօտ 4 սանտիմետր լայնութեան ծալելով, կապում են ու ծայրերը ծոծրակի մօտ հանգուստում։ Հարուստ կանայք այս փուշու փոխարէն ճակտի-ոսկի են կապում։—Սա էլ մի եզրի վրայ կարուած 10—20 քսաննոց (1 ր. 60 կ) տաճկական ոսկի է լինում, յատկապէս մի կողմը ծակուած, երիզի վրայ ամրացնելու նպատակով։

Տարիքաւոր կանայք քոֆու փայտէ շրջանակը այլ ևս չեն

Մշիցի փախտականներ՝ երեանում

գործածում, այլ միայն բարձիկը, որը գլուխը դարձնում է կոնաձև։

Նորատի կանայք քոֆու վրայից կապում են եազմաւ կամ թամազի (մետաքսէ գործուած շղարշ)։ Իսկ տարիքաւորները՝ մոմի (Բաղէշում գործուած թանձր, բամբակէ կտոր)։ Եազման, թամազին և կամ մոմին եռանկիւնաձև ծալում են, ձգում գլխին և ծայրերը կզակի տակով անցկացնելով՝ այտերի մօտ ամրացնում։

Տղամարդկանց յարդարանք։—Մինչև 18—19 տարեկան հասակը գլուխը խուզում են այսպէս՝ ճակատի մէջ տեղին մօտիկ մի փունջ են թողնում, որ կոչւում է սլուպուշիկ, ահանջներէ մօտ նոյնպէս մի մի փունջ են թողնում, որ կրում է գուլաւր անունը։ Գագաթի մէջ տեղումն էլ մի փունջ են թողնում, որ

անուանուում է բրջամ (թերևս մի բուռ ծամ)։ Այս բրջամը շատ անգամ երկարում է և հասնում մինչև ուսը։ Ոմանք բրջամի մէջ տեղն աստղանման ածելում են, որպէս զի դատաստանին հայը ուրիշ ազգերից տարբերուի։

Երիտասարդական հասակում պուպուշիկն ու գուլանկները կտրում են, և թողնում բրջամն ու աստղան ածելուածքը ցմահ։ Երբեմն ականջներին գինտ են կախում։

Մուրուք շատ քչերն են թողնում։

Գլխներին ծածկում են պատանիները՝ արախչի, յաճախ ասեղնագործած, երիտասարդները՝ քոլոս, իսկ ծերերը՝ նոյնպէս քոլոս, միայն շուրջը եազմա կամ փուշի փաթաթած։

Ա Գ Ա Ն Ե Լ Ի Ք

Կանանց.—Սովորաբար հագնում են սուլ, ջղմա և ճթիկ-սուլ (հողաթափ, բապուճ) և մըխս—(այծի սև կաշուց կարուած մէաս)։

Տղամարդկանց.—Ուտներին հագնում են սաւղ, հետզհետէ լայնացող, մինչև ծունկը հասնող բրդից գործուածք, որի վերի ծայրը թելով կապում են, իսկ ներքին ծայրը դնում գուլպի բկի մէջ և վերջինիս թելով կապում։

Գուլպի վրայից հագնում են շարուխ (տրեխ), կամ մարդանակ սոյ, որ տարբերում է կնկնակ (կանանց) սոյից նրանով՝ որ կրնկի մօտ փոքրիկ պոչ ունի, հագնելիս բռնել, քաշելու համար։

ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հասակ.—Ընդհանրապէս երիտասարդները 18—25, իսկ աղջիկները 12—18 տարեկան հասակում են պսակում։ Աղքատ երիտասարդները յաճախ մնում են մինչև 30—35 տարեկան հասակն առանց ամուսնանալու, իսկ աղջիկները՝ մինչև 21—25 տարեկան դառնալու։ Հասակաւոր աղջիկը «դահացած», «լուրցած» են համարում։ Յաճախ հասակաւոր աղջիկներն ամուսնանում են այրի մարդկանց հետ։ Մի հատիկ երիտասարդները շատ աւելի վաղ են պսակում, 15—16 տարեկան հասակում։ Յորկնոց գիւղում 12 տարեկանին պսակել էին, ներսէս եպիսկոպոս Խարախանեանը լուծել էր։ Սովորաբար աղջիկը տղայից 1—5 տարով փոքր և կամ հասակակից է լինում։

Խնամութեան աստիճաններ.—Հնումը ազգակցութեան 12 իսկ այժմ 10, իսկ խնամութեան՝ հնումը՝ 8, իսկ այժմ 6 աստիճան է պահանջում։ Կայ նաև հոգևոր ազգակցութիւն, այդ կնքահայր ու թիւնն է, որի համար պահանջում է 6 աստիճանի հեռաւորութիւն։

Միևնոյն կնոջ կաթը ծծած տարօրէ հօր զաւակները, սովորութեան իրաւունքով, նոյնպէս չեն կարող միմեանց հետ ամուսնանալ, որովհետեւ համարոււմ են կաթնաղբէր, կաթնքուր:

Ամուսնութիւնը ըստ ազգութեան.—Շրջապատող այլազգիները թուրքն ու քիւրտը լինելով, կամաւոր ամուսնութիւն սրանց և հայերի մէջ տեղի չի ունենում. հայերը վախենալով՝ քրդուհու կամ թրքուհու հետ չեն ամուսնանում, իսկ քրտերը և թուրքերը երբեմնապէս փախցնում են հայուհիներ և տանում մահմետականացնում ու պսակում հետները:

Հայ լուսաւորչականները կաթուիկ և բողոքական հայերի հետ խնամութիւն հաստատում են, և այս դէպքում միշտ երիտասարդի եկեղեցումն է կատարում պսակը, ինչպէս և սրանց զաւակների մկրտութիւնը. միայն կինը ազատ է իւր կրօնը դաւանելու:

Ամուսնութիւնը ըստ տեղի եւ դասակարգի.— Սովորաբար մշեցիներն իրենց մշեցիների միջից են սիրում ընտրել իրենց զուգակից, միայն երբեմնապէս պատահում է, որ Բուլանըխից, Խլաթից, Բաղէշից էլ են հարս բերում: Քաղաքացիներն ընդհանրապէս քաղաքացիների և գիւղացիները՝ գիւղացիների հետ են խնամամուտ: Շատ քիչ անգամ քաղաքացու աղջիկը աղքատութեան և կամ տգեղութեան, որ և է արատի պատճառով գիւղի հարս է դառնում: Երբեմն էլ գեղջկուհու հարստութիւնը, նրա գեղեցկութիւնը նրան քաղաքացու հարս է դարձնում:

Դասակարգային խտրութիւնն էլ մեծ արգելք է լինում ամուսնական միութեան և մեծ մասամբ բռնութեամբ, փախցնելով է գլուխ գալիս:

Սովորաբար կոյսը կոյսի և այրին այրու հետ է ամուսնանում, երբեմն միայն կոյս աղջիկը, որ «լորցած» է լինում, առնում է այրի մարդու:

Ամուսնութեան զանազան դէպքեր.— Պատահում է, որ նըշանուած տղան վախճանուած դէպքում, նրա եղբայրն է ամուսնանում նոյն հարսնացուի հետ և կամ վերջինիս մահուան դէպքում նրա քոյրը փոխարինում նրան, և այս գլխաւորապէս այն պատճառով, որ կատարուած ծախսերը ապարդիւն չանցնին:

Պատահում է, թէպէտ շատ սակաւ, որ ծածուկ կենակցում են եղբօր այրու հետ. այսպէս Մշում նոյնիսկ պատահել է մի դէպք, որ յայտնի դառնալու պատճառով ժողովրդից դատապարտուել է:

Օրօրոցախաղ.— Հնումը պատահում էր, որ երեխաներին նոյն իսկ օրօրոցում նշանում էին, և այս նպատակով օրօրոցի

կամարի վրայ խազ (գիծ) քաշում: Այս կատարում էին գլխաւորապէս երկու նպատակով. նախ գերդաստանները ցանկանում էին կարելոյն չափ շուտ բարեկամանալ և երկրորդ՝ երբ մինի երեխաները չէին ապրում, հաւատալով որ նշանածի բաղդը կարող է ապրեցնել՝ շտապում էին նշանելու:

Ոտք կապել.—Մշեցիները ևս վանեցիների նման աշխատում են պանդխտութեան գնացած երիտասարդներին կապել իրենց ծննդավայրի հետ, որպէսզի կարելոյն չափ շուտ վերադառնան, սակայն սրանք վանեցիների պէս միայն չեն նշանում, տղին և մինչև պանդխտութիւնից վերադարձը այդպէս թողնում, այլ նախքան պանդխտելը պսակում են:

Հարսնացուի ընտրութիւն.—Հնումը Մշուքն էլ հարսնացուի ընտրութիւնը կատարել են ծնողները, և նոյնիսկ պատահել են դէպքեր, որ միայն պսակի օրն են ամուսնացողները միմեանց տեսել, սակայն այժմ ոչ այնքան աղջիկները, որքան տղաները լսելի են անում իրենց ձայնը, այն էլ ոչ թէ ուղղակի, այլ մի ազգականի միջոցով: Ընտրութեան միջոցին մեծ ուշադրութիւն դարձնում են ընտանիքի բարեմասնութիւնների, նրա տնտեսական դրութեան վրայ:

Նախքան պաշտօնապէս աղջկան ուզելը, աշխատում են սիրաշահել աղջկայ մօրեղբօրը և նրա միւս ազգականներին և սրանց բարեխօսութիւնը խնդրել:

Աղջիկտես.—Երբ ցանկանում են մինի աղջիկն ուզել, երիտասարդի մայրը մի քանի ազգականուհիների հետ գնում է դրա տունը և ուղղակի յայտնում է, թէ եկել է աղջիկը տեսնելու: Եթէ աղջկայ ծնողները տրամադրուած են լինում տալու, թոյլ են տալիս՝ որ աղջկան տեսնեն: Սրանք նոյն իսկ առանձնացնում են աղջկան, շատ անգամ մերկացնում, նայում, խօսում հետը՝ որին նա նշանացի կերպով պատասխաններ է տալիս: Իթէ հաւանում են, երեսը համբուրում են և ձեռը մի ոսկի դնում, նախապէս սրա մօր հաւանութիւնն առնելով: Այս դէպքում միայն ճաշով կամ որ և է բանով հիւրասիրւում են, իսկ եթէ չեն հաւանում, առանց օրէն հիւրասիրութեան հեռանում են:

Նշանտուր.—Աղջիկտեսից յետոյ մի երեկոյ փեսացուի հայրը հրաւիրում է իւր տուն իւր ազգական ու բարեկամ տղամարդկանց, և նրանց հիւրասիրելով մի մի գաւաթ սուրճով ու օղիով, գնում են հարսնացուի տուն: Եթէ որեւէ ազգական չի հրաւիրւում փեսացուի հօր կողմից, սա իրեն վշտացած ցոյց տալով ուղղակի գնում է հարսնացուի տուն, — և այս բարեկամական

մտերմութեան նշան է համարուում, որովհետեւ որոշ ծախսի հետ է կապուած: Հարմնացուի տանը նախ սուրճ և ապա թէյ են մատուցանուում: Թէյից յետոյ քաւորը խնդրում է, որ մի մի բաժակ օղի տան, և երբ օղին բերում են, խնդրում է, որ հարմնացուին բերեն տեսնեն: Հարմնացուն մի պառաւ կնոջ առաջնորդութեամբ գալիս է և նախ անպատճառ կնքահօր և յետոյ սկեսրոջ ու միւսնների ձեռքերը համրուրում: Սրանք բոլորն էլ գաղտնի կերպով նրա բուռն են դնում մի մէծիտից սկսած մինչև մի ոսկի: Թագուորի հայրն էլ 5—30 ոսկի հրապարակով նուիրում է հարմնացուին, վիզը ձգելով իրր մանեակ և կամ տալիս է գլխին կարելու: Երբեմն, այն էլ շատ հազիւ, հրաւիրում են քահանային, որ գայ նշանը օրհնէ: Սովորաբար նշանը օրհնում են, երբ պատրաստուում են պսակուելու գնալ: Այս սովորութիւնը տեղի ունի գլխաւորապէս Մուշ քաղաքում, ուր խալանի սովորութիւնը իսպառ վերացած է: Հրաւիրեալները հիւրասիրւում են ընթրիքով, յաճախ հրաւիրւում են և ղրվիչիներ, որոնք դուֆի վրայ զարնում են և երգում: Շատ հարուստներ նշանտուքից յետոյ 10—20 ոսկի տալիս են քաւոր կնոջ, որը առնելով իւր հետ սովորաբար Թագուորի քրոջը, կամ եղբօր կնոջը, գնում է հարմնացուին տեսնելու և իւր ձեռքով կարում է հարմնացուի գլխի շերտի վրայ այդ ոսկիները, ու հիւրասիրուելուց յետ՝ վերադառնում:

Հաց կտրել.—Աղջիկտեսից մի քանի օր յետոյ մի երեկոյ երիտասարդի հայրը իւր մի քանի տղամարդ ազգականների հետ, առանց փեսայացուի, գնում է աղջկայ տունը, երբեմն դաւուլ-դուռնի առաջնորդութեամբ, տանելով իւր հետ մի խորոված գառ որ խորովու է կոչւում և 1—5 փութ գինի *):

Այստեղ հրաւիրւում է նաև աղջկայ տղամարդ ազգականներ և ծխական քահանան:

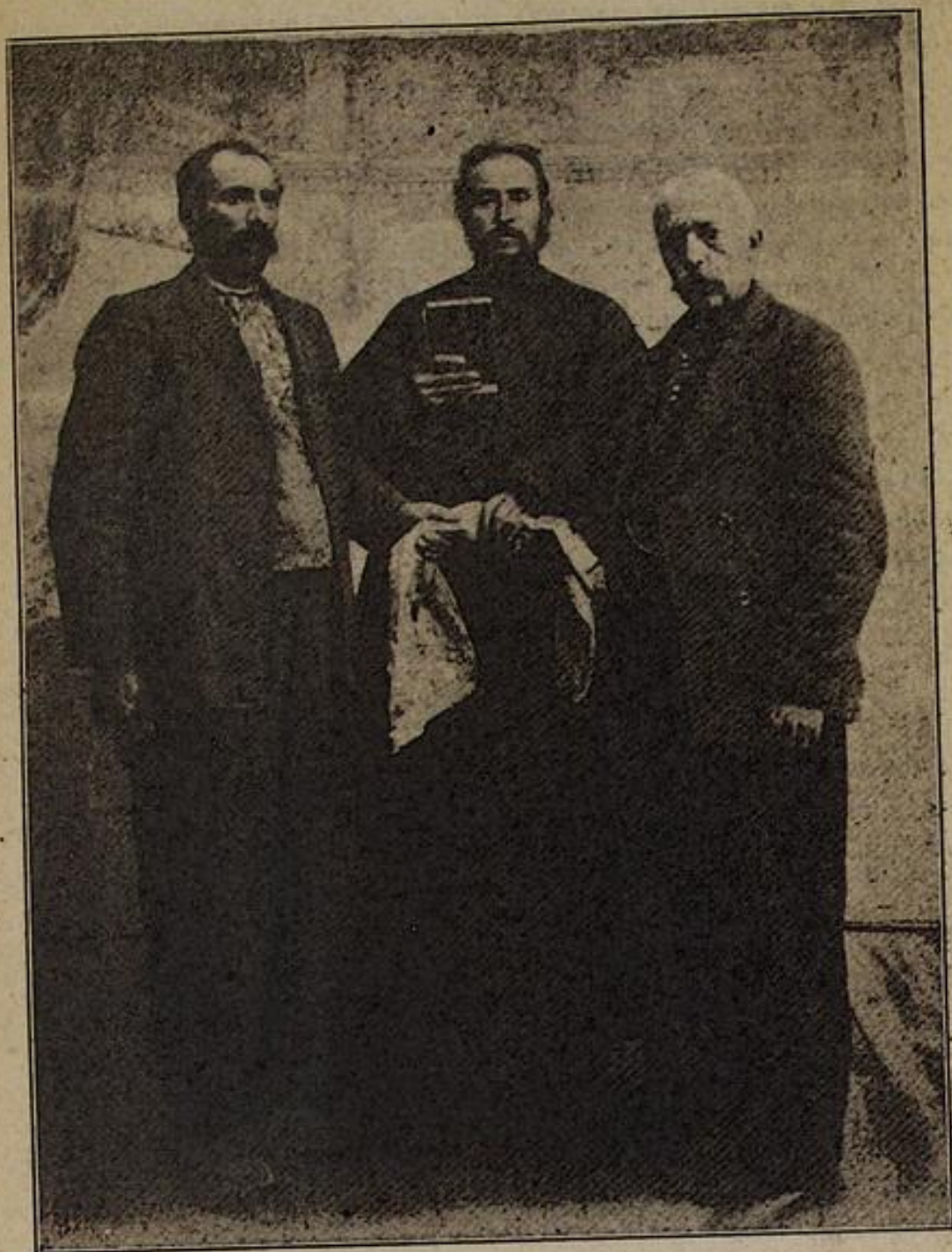
Փոքր ինչ խօսելուց և թէյ խմելուց յետոյ աղջկայ տանից բերում են երեք հատ լաւաշ հաց. քահանան, վերցնում է, դնում միմեանց վրայ ու առաջարկում երկու նոր խնամիններին՝ ծայրերից բռնելու. ապա ինքը դիմելով աղջկայ հօրը՝ ասում է. «Աստուածային հրամանաւ, կանոնիւք ու հայրապետաց, քու աղջիկդ, Գիւլիզարը, տվի՛ր այս ինչ մարդու այս ինչ անուն տղային»:

Հայրը պատասխանում է. «Հրամանէք, ամենայն սիրով տվի»:

Քահանան ասում է. «Աստուած ի մէջ սոցա, և սոքա մի սասանեսցին, օգնեսցէ նոցա Աստուած, ի վաղօրդայնէ մինչև ի վաղօրդեան»:

*) Մի փութ գինին լինում է 30 շիշ:

Տիրացուն աւելացնում է. «Իւ ևս խաղաղութեան զՏէր ա-
ղաչեցուք, ընկալ, կեցո՛ւ և ողորմեա՛ւ»
Քահանան ասում է. «Օրհնութիւն և փառք» և այլն :

Հաց կտրել

Ապա երկրորդ և երրորդ անգամ նոյն հարցը տալով, միև-
նոյն պատասխանն է ստանում և միևնոյն աղօթքը կրկնում։ Յե-
տոյ պահպանիչ է ասում և հայր մերով վերջացնելով, ասում է.
«Աստուած շնորհաւոր ընէ»։ Այս միջոցին բոլոր հանդիսա անները

բղաւում են. Աստուած շնորհաւոր ընէ: Եւ երկու նոր խնամի-
ները ձգում են իրենց բռնած հացերը, կտրում: Տղայի տէրն աշ-
խատում է մեծ մասը իւր կողմին ունենալ և դնում է ծոցը, որ
տա՛ի իւր տուն, հաւատալով, որ սրա հետ և հարսնացուի զըս-
ւածը պիտի գնայ իւր տուն:

Աղջկայ հայրը նոյն հացերի իւր ձեռքը մնացած մասը դը-
նում է արդէն պատրաստած հացի սեղանի վրայ, և հրաւիրում
ը՛թրելու: Քահանան վերցնում է մի բաժակ գինի և օրհնում ա-
սելով. «Աստուած շնորհաւոր անէ, մի բարձի ծերանա՛, աղու-
բաթը (տառոսը) բոլորիդ տունն հղնի»:

Մատուցում է տղմա, փիլաւ, հախնի, ձուածեղ, մածուն,
սեր, պանիր: Սրանք բոլորը միաժամանակ դրւում են սեղանին
և ով ինչ ուզում է՝ այն է ուտում, ինչ կարգով և՛ կամենայ:
Միևնոյն ժամանակ «կթխայով» (կաւէ բաժակ) գինի են մատու-
ցանում, որ խմում են երկար բարեմաղդութիւններ անելով:
Վերջը տղայի տնից բերած խորվո՛ւն կտոր կտոր են անում, ու
հրա փէճը (աջ ոտը) մի գաթայի հետ տալիս քահանային, որ
սովորաբար պահում, տանում է իւր տուն, մնացածն բաժանում
են սեղանակիցներին, որոնք առնելով՝ «Աստուած շնորհաւոր
ընէ» են ասում:

Ընթրիքի աւարտին քահանայ գոհութեան աղօթքն է ա-
սում, ու դաւուլ զուռնան սկսում է ածել: Հանդիսականները
ցրւում են նոյն դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ:

Հարսնտեւ.—«Հաց կտրելուց» մի երկու օր յետոյ տղայի
հայրը քաւորի և մի քանի մօտիկ ազգական աղամարդկանց հետ
գնում է հարսնացուի տունը, հարսին տեսութեան, տանելով իւր
հետ մի-երկու շիշ օղի: Այստեղ հարսնացուն գալիս համբուրում է
սրանց ձեռքը ու նուէր ստանում մի քանի ոսկի կամ մէճիտ:
Ապա ընթրում են և վերադառնում:

Խոնչաւ-ըոխչաւ.—Ընդհանրապէս նշանադրուած մնում են մի
երկու ամիս. սակայն պատահում է, որ պսակը յետաձգում են
նոյն իսկ մի-երկու տարի: Այս միջոցում նշանաւոր տօներին
փեսայացուի տնից նուէրներ են ուղարկւում հարսնացուի
տունը, որոնք կոչւում են խոնչաւ-ըոխչաւ: Այս նուէրները գլխա-
ւորապէս լինում են ուտելիղէն և զարդեր:

Այսպէս՝ Քրիստոսի Ծննդեան երեկոյին փեսայացուի տնից
ուղարկւում է հարսնացուի տունը՝ ձուկ, գաթայ, հալուայ, հա-
յելի և հաղձա, և կարծես սրան ի տրիտուր ուղարկւում է հարս-
նացուի տանից փեսայացուի տունը հարսնացուի գործած մի ա-

բախչին, մի զոյգ գուլպա, և կարմիր, ինչպէս և զանազան նշխարով գեղազարդուած, ձուեր:

Բարեկենդանին՝ փեսայացուի տանից ուղարկուած է հաւ, գաթայ, հալուայ:

Տեառնընդառաջին՝ փոխինդ, գաթայ: Զատիին՝ կարմիր հաւկիթ, գաթայ, հալուայ, եազմա: Նաև Յարութեան առաւօտեան, ինչպէս և Մաղկազարդին, փեսայացուի տնեցիները գնում հարսնացուին տանում են եկեղեցի և երեք հատ եազմա, մինը կարմիր, մինը՝ դեղին, մինն էլ կանաչ, ձգում երեսին: Իկեղեցուց հարսնացուին տանում են իրեն հօրանց տուն: Մինչև պսակը հարսնացուն իրաւունք չունի փեսայացուի տուն մտնելու:

Համբարձման՝ մի բարդ (30 հատ) հում հաւկիթ, մի նուկի (2 գրուանքայ) կարագ, բլղուր և եազմա, դաստմալ (թաշկինակ): Վարդավառին, Ս. Խաչին, գրեթէ միևնոյն նուէրները:

Ընդհանրապէս տղայի տանը ինչ միւրդ որ բերուի, հարսնացուի համար բաժին պիտի ուղարկուի: Եւ նոյն իսկ եթէ տնեցիների համար որեւէ կտոր առնուի, հարսնացուի համար էլ բաժին են հանում, պահում, որ պսակից յետոյ նրան յանձնեն:

Խոնչա-բողջաները տանում են աղջիկները և կամ հարսները, որոնք հիւրասիրում են, մի քանի օր մնում, գուլպա, եազմա, թաշկինակ նուէր ստանում և վերադառնում:

Պսակից մի քանի օր առաջ հարսնացուի ընկերուհիները չամիչ, գաթայ, խնձոր առած գնում են հարսին տեսնելու, ուր և՛ հիւրասիրում են:

Պսակադրութիւնից յետոյ հարսնացուի տանից է ուղարկուած խոնչա-բոխչաներ նորափեսի տունը այս միևնոյն տօներէ միջոցին:

Միջինքին (Մեծ պասի) նորահարսի տնից նորափեսին ուղարկում է մի մեծ, ձեթով պատրաստուած բաղարջ, ընկոյզով և բիշմիշով զարդարուած, որ կոչւում է «հորեգիլ»:

Եթէ նորահարսն այդ օրը հօրանց տանն է լինում, կեսրանց տանից էլ մի նոյնպիսի «հորեգիլ» ուղարկում է սրան:

Տաշտադրօնը.— Խալանը կտրելուց յետոյ թագուորի մայրը հրաւիրում է իւր ազգականուհիներին ու բարեկամուհիներին իւր տուն, հիւրասիրում թէյով և ճաշով, ապա վերցնելով իրենց հետ գաթայ, խորովու (խորոված գառ կամ ոչխար), հալուայ, օդի, շաքար, թէյ, հարսնացուի համար մի եազմա, դհուլ զուռնի առաջնորդութեամբ գնում են հարսնացուի տունը: Այստեղ բաւականաչափ պարելուց յետոյ դհուլուն և զուռնաչուն վարձատրում, յետ են ուղարկում, և հարսնացուի մօր հրաւէրով աւագութեան կարգով ծալապատիկ նստում են: Այս ժամանակ հարսնացուն

քաւոր կնոջ առաջնորդութեամբ գալիս է և մօտենալով բոլորին, համբուրում է ձեռքերը. սրանք էլ համբուրում են նրա երեսը և իւրաքանչիւրը ըստ իւր կարողութեան դրամական նուէր է տալիս 5—20 դուրուշ: Քաւոր կինը կամ նրան փոխարինող կինը բարձր յայտարարում է, թէ շէն կենայ այսինչը տվեց հարսին երես հինգ ոսկի և այլն, միշտ չափազանցելով տուած գումարը: Այս սովորութիւնը կոչւում է տաշտատրօնք, թէ ինչ պատճառով յայտնի չէ: Տաշտատրէսի սովորութիւնը, որ կատարւում է հարսանիքի հացը պատրաստելիս ախալքալաքցիների, գանձակցիների և այլ ուսահայերի, և նոյնիսկ վանեցիների մէջ, այստեղ տեղի չէ ունենում. միայն այստեղ երեստեսնանքը կոչւում է տաշտագրօնք:

Մշու քաղաքում և գիւղերում հարսանիքները գլխաւորապէս տեղի են ունենում Ս. Յակոբ հայրապետի պահոց ուրբաթ երեկոյին (նախըրթողի պահին) և Առաջաւորաց պահոց (Ս. Սարգսի) ուրբաթ երեկոյեան, ուշ գիշերը ընթրելու պատճառով ուտիսուց կերակուրներ են մատուցանում: Ընդհանրապէս տէրնդէզը վառելուց յետոյ, այսինքն Տեառնընդառաջից յետոյ հարսանիք չեն աւնում, թէպէտ և՛ եկեղեցին թոյլ է տալիս, պարզ է, որ այս եսարկապաշտութեան մնացորդ է:

Ազգայնութիւնը.—Պսակից միջանի օր առաջ թագաւորի տնիքիները հաւաքում են ազապ երիտասարդ ազգականների և ընկերների շորերը և թագաւորի շորերի հետ լուանում են.—այս լուացքը կոչւում է ազալուացք:

Միկնոյնն անում են և՛ հարսնացուի տանը, հաւաքում են ազապ աղջիկ—ընկերուհիների սպիտակեղէնը և հարսնացուի շորերի հետ լուանում. այս ևս կոչւում է ազալուացք:

Եթէ թագաւորի ազգականներից կամ դրացիներից մինը սգաւոր է լինում, թագաւորի հայրը մի գլուխ շաքար և մի շիշ օղի առած գնում է նրանց տուն և թոյլտուութիւն խնդրում դ'հոլ զուռնով պսակելու տղին: Եւ երբ հարսանեկան գնացքը մօտենում է սրանց տանը, դ'հոլ զուռնան դադարեցնում են ածել, մինչև որ անցնում են:

Պսակի նախընթաց օրը թագաւորը հագնում է կարմիր կապայ, կապում դաշոյն և իւր ազապ ընկերներից երկուսին ընտրելով ազապ-պաշի և նրան օգնական, սրանց հետ դ'հոլ զուռնի առաջնորդութեամբ այցելում է իւր ազգականներին, բարեկամներին և ընկերներին, և համբուրելով հասակաւոր տղամարդկանց և կանանց ձեռքերը, ասում է. «Մենք ձեր գաւակն ենք. յըռջա կէնիմ ձեր յօտնէն, յիրկուն կնիկ ճճով հրամայէք հարսնիք»: Հրա-

ւիրեալները նրան ընծաներ են տալիս, այսպէս՝ ոչխար, կով, գառ, դրամ, սալթա (հանդերձ), գօտի, արախչին: Սովորութեան համեմատ այս նուէրներն անմիջապէս պիտի տրուին, այնպէս որ իսկոյն բերում են գառները, ոչխարները, կովերը, ականջները կտրում, իբրեւ նշան նուիրաբերութեան և ուղարկում թագուորի տունը: Հրաւիրուած ազապ ընկերներն անմիջապէս միանում են թագուորին և կազմում նրա շքախումբը: Հրաւերքն աւարտելուց յետ՝ թագաւորն իւր ազապ-չարի-ների հետ առանձնանում է մի տեղ, սովորաբար մի գոմ, ուր ազապները նրան լողացնում են ազապ-պաշու հետ: Սրանց մերկացնելուց յետ մէջք մէջքի են տալիս և երեք անգամ յետոյքները միմեանց խփում: Լողացնելուց յետոյ սկսում են հանդերձները հագցնել: Ազապաշին հագցնում է թագուորի շորերը զանազան գովասանքներ տալով ու երգելով հետևեալ երգը.

Թագուոր բարով, հազար բարով.
Մըր թագուորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունաց,
Ծաղկըներ, նռներ պիտէր ծաղկունաց,
Որ փըթըթեր թուփն ու տերև հըտ իրրաց:
— Սուրբ Կարապետի զօրութենով
Ծառի ծաղիկն ուր ճուղերով
Ծլան, թըփոան փըթըթալով,
Ու ծաղկեցան շատ գուներով:

Մըր թագուորին արև պիտէր լուսաբաց.
Արևն էր կանաչ, խաչ փոկ պիտէր սրտէն կախած.
Սատա պիտէր, պաղ աղբըրներ ծըմծըմաց,
Որ իր ջէյրանով սէյրան ելնէր սրտաբաց:

Աստուած, որ կաս դու բարի ես,
Մըր թագաւորի զարևն օրհնես,
Սուրբ Կարապետ, քե մատաղ ես,
Մըր թագաւորին շնորհ բաշխես:

Հինաղբէք.— Թագուորի տնից մի տղի գլխին դրած ուղարկում են թագուհու տունը մի մաղի մէջ դրուած մի քիչ հինայ, երեք գաթայ և մի խաչ գաթայ: Վերջինս խաչաձև է և չամիչներով զարդարուած:

Տղան պարում է հինան գլխին դրած և երգում.

Քուրիկ ջան, դու կանի,
Շորոր էրէ, նաղ արի,
Թուղթ մը հինա եմ բերի,
Արևս թողովդ թըղ թըփոի:

Հինա բերող տղին մի նուէր—դրամ կամ թաշկինակ—տալիս են, հինան վերցնում: Թագուհու վարպետը շաղւում է հինան, դնում թագուհու ձեռքը, չորս աղջիկ ձեռները քսում են թագուհու հինա դրած ձեռքին և «հինան փախցնում», յետոյ վարպետը կրկին է դնում: Ապա դնում են բոլոր աղջիկների ձեռները: Վերջը կտրատում են խաչ-զաթան և բաժանում հանդիսականներին, և այս միջոցին աղջիկները դրամ են ձգում մի թասի մէջ, որ յետոյ տրւում է վարպետին իբր նուէր:

Այս միջոցին նոյն, թագուհու տնից ուղարկւում է թագաւորի տունը թագաւորի համար սպիտակեղէն, այսպէս՝ մի շապիկ, մի իշիկ, մի արախչի, և մի խնձոր՝ վերան չորացրած մեխակ (դարանֆիլ) շարած՝ փաթաթում են մի մետաքսէ թաշկինակի մէջ, դնում մի մադի մէջ: Մի տղայ դնում է այդ մաղը իւր գլխին, և յաճախ պարելով, տանում, յանձնում թագաւորի տնեցիներին, նախապէս մի նուէր ստանալով: Այս շորերը թագաւորը հագնում է պսակի օրը, իսկ խնձորը բռնում ձեռքին. պսակի ավարտին, թագավերացումից յետոյ, ազապ-պաշին կիսում է այս խնձորը, կէսը տալիս թագաւորին, կէսը թագուհուն՝ ուտելու:

Մուշ քաղաքում հինա-դրէքը միբիշ տարբեր է կատարւում: Խորվու հետ, և կամ առանձին, թագաւորի քոյրը և քաւորկինը միքանի հարսների և աղջիկների հետ գնում են հարսնացուի տուն, տանելով իրենց հետ մի թղթէ պարկի մէջ ածած մի բիշ հինայ: Այստեղ հարսնացուին լողացնում են *), շորերն հագցնում և ապա իրենց մէջ առնելով, քաւորկինը գլուխը սանդղուժ, մազիւրը հիւսում է, իսկ յըջապատող աղջիկները երգում են:

Մազերը հիւսելուց յետոյ թէ հարսնացուի և թէ հրաւիրուած աղջիկների և հարսների ձեռներին հինա են դնում:—Հինան ջրով շաղախում են, ապա քսում ձեռքի ափին և եղունգներին, իսկ ձեռքի երեսին՝ ոչ: Ապա շորով կապում են, առաւօտ արձակում, բուռը և եղունգները դեղնած են լինում:

Ընթրում են և ցրւում:

Նոյն օրը թագաւորն ու ազա-պաշին, ինչպէսև՝ բոլոր ազապ-շաբին հինայ են դնում ձեռներին: Հինան գովելու, խաղացնելու սովորութիւնը չկայ:

Եթէ հարսնացուն ուրիշ գիւղումն է գտնւում, իւր տան

*) Հարսնացուին մի աղջկայ հետ են լողացնում, որ չաբքերը չխփեն և պողպատ-դաշոյն, թուր են դնում տաշաի մէջ, որպէսզի չաբքերը չհամար-ձակուին մօտենալ:

քաւորկինը և իւր վարպետունի՛ն, որ կար ու ձև կամ ասեղնա-
գործ է սովորեցրել, գալիս են հարսնացուի մօտ՝ լողացնում են
և հինայ դնում:

Եթէ հարսնացուն ուրիշ գիւղում է գտնւում, պսակից ժիջանի
օր, իսկ եթէ նոյն գիւղում՝ մի քանի ժամ առաջ Թագաւորի տնից
ուղարկւում է հարսնացուի տունը մի կամ երկու ոչխար, կամ
երինջ կենդանի, իսկ երկրորդ դէպքում ոչխարը կամ ոչխարները
խորովու արած, այսինքն մորթած ոչխարի թոքերը, ստամոքսը,
աղիքները հանում են, և ապա ամբողջովին կախում թոնիր՝ մար-
մանդ կրակի վրայ և թոնրի բերանը խփով խփում և կաւով ծե-
փում: 5—6 ժամից յետոյ լաւ խորովւում է, հանում են և այդ-
պէս, առանց մանր կտրատելու, ուղարկում: Այս խորովուն տանողը
կոչւում է «աղուէս», որին անպատճառ մի որևէ ընծայ են տալիս,
ինչպէս՝ Թաշկինակ, գօտի, գուլպայ և այլն: Գիւղի երեխաները
յարձակում են աղուէսի վրայ և խփում, քար գցում, մինչև որ
փախչում, ապաստանում է հարսնացուի տանը:

Յնտել կամ թրաշ.—Թագաւորի շորերը հագցնելուց յետոյ
ազապաշու առջնորդութեամբ և ազապ-չարի ընկերակցու-
թեամբ Թագաւորը հանդիսաւոր կերպով, դհու ու զուռնով գալիս
է իւր տուն, ուր արդէն հաւաքուած են լինում հարսնանորները:
Նախապէս Թագաւորի համար տան մէջտեղում թախտ է կապուած
լինում, որի վրայ Թագաւորը բազմում է. երկար պարելուց յե-
տոյ կանչում են սափրիչին, որ սկսում է սափրել Թագաւորի
գլուխը. ազապ-պաշին մի մեծ մոմ ձեռին կանգնում է Թագաւորի
աջ կողմում և սրա օգնականը՝ նոյն կերպ ձախ կողմում: Սափ-
րիչը պլխի մազերն ածուների ձևով ածիւում է և ապա ձայն տա-
լիս. «Շէն ք, եկէք Թագաւորի յերես, Թագաւորի բոստան կանչեցի
է, թուռա (ընծիւղ) տուեր է, եկէք ձմերուկ, խիար, եկէք խը-
լըսաւ»:

Նախ հայրն ու մայրը և ապա միւս հանդիսականները դրամ
են դնում սափրիչի հայելու վրայ, իսկոյն սափրիչը բղաւում է.
«Շէն մնայ Թագաւորի հէըն ու մէր, շէն մնայ, հազար ոսկի էկան
Թագաւորի երես: Շէն մնայ, շէն»։ Հանդիսականները կրկնում են.
«շէն մնայ, շէն»։

Սափրելուց յետոյ ազապ-պաշին վերցնում է Թագաւորի
գլխարկը և երեք անգամ դնում գլխին ու բարձրացնում, բղա-
ւելով. Աստուած շնորհաւոր անէ՛: Բոլոր հարսնանորները կրկնո՞ւմ
են նոյնը:

Սափրուելուց յետոյ՝ Թագաւորի հայրն ու մայրը գալիս
համբուրում են Թագաւորին, և օրհնում, որից յետոյ նա բըռ-

նում է գեօգնտի գլուխը և պարում: Պարը մեծ մասամբ տևում է բաւական երկար, յետոյ ընթրում են, խմում, պարում և առաւօտեան մօտ ցրւում:

Մուշ քաղաքում ազապները բոլորը միասին գնում են բաղանիս, բոլորը լողանում, և բաղնիսի վարձը վճարում է ազապաշին. այս բաղանիսը կոչւում է փեսա-բաղնիք: Սափրելու ծէսը կատարւում է մեծ մասամբ Թագուորի տանը, և երբեմն միայն բաղանիսում:

Պատկ.—Պսակ երթալու օրը Թագաւորի տանը հաւաքւում են սրա թէ տղամարդ և թէ կին ազգականներ. գալիս է քահանան, օրհնում Թագաւորի գլխարկը, որը վերցնում է ազապաշին՝ մի նուռ կամ խնձոր նուէր տալով և դնում Թագաւորի գլուխը՝ երեք անգամ բարձրացնելով և ասելով. «Աստուած շընորհաւոր անէ՛՛: Հարսնեւորները նոյնը բարձրաձայն կրկնում են:

Գլխարկ օրհնելու ժամանակ ազապ-չարիներից մինը բարձրանում է կտուրը և հսկում, որ փեսացուի թշնամիները չգան կտուրը և մի մետաքսէ թել հանգոյց ձգեն, որի զօրութեամբ նորափեսան կարող է կապուիլ—կորցնել առնականութիւնը:

Գլխարկը օրհնելուց յետ Թագաւորի հայրը, քաւորը *) և տղամարդ հարսնեւորներից շատերը դհուլ զուռնի առաջնորդութեամբ գնում են հարսնացուի տունը, տանելով իրենց հետ օղի, գինի և հարսնացուի հարսանեկան շորերը: Սյստեղ հարսնացուի քահանան օրհնում է նշանը և հարսանեկան հանդերձը, որը վերցնում է քաւոր կինը և տանում հագցնում հարսնացուին: Այս միջոցին եկող հարսնեւորները հիւրասիրւում են ճաշով:

Հարսնացուի հանդերձը հագցնում է նրա վարպետուհին, շրջապատուած նրա ընկերուհիներով, որոնք երգում են հետևեալ երգը.—

Տնիկ ու շէմքիկ,
էլ դուք միք ժաժա,
Մենք ինք ժաժալու,
Շողիկ**) տանելու:

*) Երբեմն պատահում է, որ քաւորի պաշտօնը կատարում է թիւրք կամ քիւրդ, իսպի փոխարէն մի սուր բռնելով հարս ու փեսայի գլխին: Վերջին տարիներս Մշոյ առաջնորդ ներսէս եպ. Խաւաթանեան և նրանից առաջ Գաբեղին եպ. Սրուանձանեան այս կարգի պսակներն անվաւեր են համարել և պսակադիր քահանաներին մի քանի տարի փիլոնազուրկ են արել: Սակայն և այնպէս՝ այսպիսի դէպքեր կրկնւում են. վերջին ժամանակներս թուրք կամ քուրդ քաւորը իւր կողմից մի երաշխաւոր էր ընտրում մի հայի, որ խաշը բռնէր, իսկ ծախսերը ինքը անելով համարւում էր քաւոր:

**) Հարսնացուի անունը:

Աւրիկ ու կփիկ,
էլ դուք միք ժաժա,
Մենք ինք ժաժալու,
Շողիկ ողբալու:

Աղբրիկ էլ չծմծմաս,
Մաղիկ էլ չխելվելաս (շարժուել),
Մենք ինք երբալու,
Շողիկ երամէն ջոկելու:

Գիշեր, դու տարի եղիր,
Աղօթրան դու լէ հեռացիր,
Մէր երամ հասրաթ հանիր,
էս անդարձ, օղուր (յաջող) օրին:

Երբ հարսնացուին հագցնում, կապցնում են, կանչում են քաւորին, և սա նուէր է տալիս վարպետուհուն, իբր վարձատրութիւն այն աշխատանքին, որ նա կրել է հարսնացուին կարու ձև, ասեղնագործ սովորեցնելու: Մշեցիների մէջ չկայ այն սովորութիւնը, որ քաւորը կապէր հարսնացուի գօտին, միայն տեղի է ունենում այն, որ երբ հարսնացուին կամենում են առաջ բերել, հարսնացուի եղբայրը և կամ մի մօտիկ ազգական բռնում է դուռը և չի թոյլ տալիս, մինչև որ քաւորից մի գօտի նուէր չի ստանում. այս գօտին կոչւում է «աղբըր-գօտի»:

Վարպետուհին հարսնացուին մետաքսէ քողով պատած առաջ է բերում, և սա համբուրում է հօր, մօր և միւս ազգականների ձեռքերը, լաց լինելով. իրանք էլ օրհնում են նրան ու համբուրում նրա երեսը:

Քաղաքում հարսնացուի տան քաւորը բռնում է հարսնացուի ձեռքը և տալիս թագուորի քաւորին, ասելով.

—Սանիկս քեզի կը յանձնեմ, քեզի ալ Աստծուն, կը խընդրեմ օր մուխիաթ էղնիս. (պաշտպանես):

Քաւորը պատասխանում է. «Անհոգ մնացէք, իմալ իմ ախիկ, իմ աչքի լուսի պէս կը պահեմ»:

Հարսնացուն հնումը չոքում, համբուրում էր տան շէջը, իսկ այժմ համբուրում է կշտանոցը (փեղկը), և դուրս գալիս: Գիւղում երկու կին, որոնք կոչւում են հարսընթուր, բռնում են նրա կռներից և մի տղայ, որ սովորաբար եղբայրը կամ մի մօտիկ ազգական է լինում, գնում է նրա յետևից. վերջինս կոչւում է հարսնաղբէր: Քաղաքում հարսնաղբէրը մի ուրիշ տղի հետ քոնսւմ է հարսնացուի կռներից, իսկ հարսնքուրերը գնում են հետևից: Այս միջոցին հարսնացուի ազգականները բռնում համ-

բուրում են թագուորի տնից եկած կանանց, որոնք ամէն կերպ ընդդիմանում են և երբեմն կռուի պատճառ դառնում: Այս համարյոք կոչում է խնամապաշտ, Հարսնացուի հայրն ու մայրը, ինչպէս և մօտիկ, տարիքոտ ազգականներն ու կնքահայրը, չեն ուղեկցում հարսնացուին: Սրանք մի ուրիշ օր, ինչպէս կը տեսնենք, գնում են հարսին տեսնելու:

Երբ հարսին հանում են հօրանց տանից, նրա գրպանը չամիչ են լցնում և մի քանի գոյգ փոքր գուլպաներ՝ դնում, այս ժամանակ աղջիկները երգում են.

Ձչամիչ մաղով մաղեցին,

Շողերի (հարսնացուի) ջէբեր լցեցին,

Ձղարիբ ճամփայ դրեցին:

Եւ որովհետեւ սովորութիւն է, որ հարսնացուին տանելուց յետ թախտը չեն աւելում, որպէս զի նրանից յետոյ հօր տունը չաւիրուի, ուստի նոյն աղջիկները երգում են.

Մէրիկ, մի աւլի զտախտիկ,

Որ չաւրի քու աղջկայ հետիկ,

Թըղ մնայ քի նմուշիկ,

Որ հանիս քու սրտի հասրաթիկ:

Պսակ տանելիս հարսնացուի կօշիկների մէջ գիւղերում գարնանացան ցորեն են ածում, իսկ քաղաքում մանր դրամ, որպէս զի հարսի ոտը փերարով (խէրով) գայ կեսրանց տան վրայ:

Թագուորի տնից եկող հարսնածներն աշխատում են հարսնացուի տանից գողանալ մի խուփ, որպէս զի հարսնացուն ճխուփ — չխօսկան լինի, նաև գդալ, որպէս զի նրա բաժին զամաթն էլ նրա հետ գնայ:

Հարսը կամաց կամաց, դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ ուղևորւում է դէպի եկեղեցի:

Թագուորն էլ ձեռին մի թաշկինակով բռնած խնձոր քթին դէմ տալով, աջ կողմում ազապաշին, ձեռին մի թուր, ձախում ազապաշու օգնականը՝ ձեռին նուրցը, քաւորն ու քահանան էլ յառաջ ընկած դհուլ զուռնի առաջնորդութեամբ նոյնպէս գնում են դէպի եկեղեցի, միայն ոչ այն ճանապարհով, որ հարսնացուն է անցել: Քաղաքում թագուորը գնում է եկեղեցի և այստեղ սպասում հարսին, մինչդեռ գիւղերում նա պարտաւոր է մի տեղ սպասել, մինչև որ հարսնացուն գայ:

Քաղաքում թագուորին եկեղեցում նստեցնում են մի աթոռի վրայ, աւազանի դասում, և ազապաշին ու օգնականը կանգնում են կողքերին, հարսնեւորներին չարաճճիները գալիս աշխատում են համբուրել թագուորին, իսկ ազապաշին ու իր օգնա-

կանը, աղապները հետ թող չեն տալիս, սկսում են աղմուկ բարձրացնել:

Գիւղերում թագուորը սպասում է մի որոշ տեղ, հարսնացուին բերում են նրա յետեր կանգնեցնում, և նրում, խփում թագուորի քամակին: Ապա այսպէս թագուորն առաջից, հարսնացուն յետևից յառաջանում են դէպի եկեղեցի: Հարսնեւորները հսկում են, որ սրանց միջով մարդիկ չանցնեն, և կամ քար նետեն, որպէս զի սրանք «կոխուածք» չլինին—չկորցնեն առնականութիւնը:

Եկեղեցու դուռը ժամկոչը փակած է լինում, քաւորը դրամական նուէր է տալիս, որ բաց անի: Ազապ-պաշին իւր ձեռի թրի ծայրը խրում է դռան ճակատին և այդպէս բռնում, մինչև որ թագուորն ու թագուհին անցնում են տակից: Այս միջոցին ազապ-պաշին և աղապները բղաւում են. «Աստուած շնորհաւոր ընէ»:

Եկեղեցում քահանան առանձին, առանձին խոստովանեցնում է հարս ու թագուորին, և սրանց խրատներ տալիս, առանձնապէս թագուորին պատուիրում է չորեքսուտք, ուրրըթմուտք և կիրակմուտք երեկոներին և ամբողջ մեծ պասին հեռու մնալ առաքաստից, ինչպէս և ծննդաբերութիւնից առաջ և յետոյ քառասունք պահել:

Քաւորը խաչը թագուորի և թագուհու գլխին բռնած միջոցին, մի քանի անգամ կամացուկ խփում է սրանց գլխներին:

Իսկ պսակի կատարման միջոցին թագուորը աշխատում է հանել թագուհու մատից մատանին և անցնել իւր մատը և միևնոյն ժամանակ իւր աջ ոտով նրա ձախ ոտը կոխում, որպէս զի թագուհին իւր իշխանութեանը հպատակուի:

Ուշագրաւ է, որ հարսնքուրն էլ պինդ բռնում է հարսնացուի ծամերի արմատից, որպէս զի վերջինս «կապս» չընկնի (կանացիութիւնից չզրկուի):

Պսակի խորհուրդը կատարելիս քահանան ազապ-պաշու և նրա օգնականի ձեռքից առնում է նուոցն ու թուրը և դնում սեղանի վրայ, ապա պսակի աւարտին մի նուէր ստանում և վերադարձնում:

Պսակի աւարտին թագուհին ու թագաւորը կողք կողքի կանգնում են սեղանի առջև, քահանան թագաւորի ձեռքը տալիս է աւետարանը և հրաւիրում հարսնեւորներին թէ «եկէք թագաւորի յերես»:

Նախ հարսընքուրը գալիս համբուրում է թագուորին և հարսնացուի հօր կողմից նուիրում է մի գլխարկ, կամ մետաքսէ թաշկինակ և կամ ժամացոյց, միևնոյն ժամանակ մի

քանի դուռուշ խաչհամբոյր ձգում ազապ-պաշու ձեռին բռնած ափսէի մէջ: Յետոյ բոլոր հարսնւորներն են խաչհամբոյր ձգում, որ պատկանում է քահանային:

Պսակի աւարտին ժամկոչը կրկին փակում է եկեղեցու դուռը և կրկին նուէր ստանալով քաւորից՝ բաց անում: Թագուորն ու թագուհին միեւնոյն կարգով, ինչ կարգով որ միասին գնացել են եկեղեցի, վերադառնում են թագուորի տունը, միայն ուրիշ ճանապարհով: Այս անգամ սկսում են մեծ ուրախութիւն ցոյց տալ, երևում են երեխաներ, որոնք երեսներին ալիւր քսած՝ դանազան խեղկատակութիւններ են անում, մինն էլ մի իշու վրայ թարս նստած, պոչը ձեռն առած, դանազան միմոսութիւններ անելով՝ զբաղեցնում է հարսնւորներին: Եթէ թագուորի ազգականների դռնով են անցնում, օղի և քաղցրեղէն են դուրս բերում, հիւրասիրում: Շատ անգամ ազապ-պաշին մի բաժակ օղի երեք անգամ մօտեցնում է թագուորի շրթունքներին և բարձր բղաւում: «Աստուած շնորհաւոր անի»: Եթէ հարսնացուի տունը նոյն ճանապարհի վրայ է դրւում, միայն թագուորին իւր ազապ-պաշու հետ տանում են տուն, մի մի նուէր տալիս և անմիջապէս յետ դարձնում: Երբ մօտենում են թագաւորի տանը, մինը երկում է-

Թագուորի հէր տիւրս արի,

Փունջ մը շուշան ինք բերի,

Թագուորի մէր, տիւրս արի,

Թոփ մի խութնի ինք բերի,

Թագուորի աղբէր, տիւրս արի,

Ապրշմէ փէժկիր մ'ինք բերի: *)

Գիւղերում թագուորի մայրը մի քանի հաց ձեռին դուրս է գալիս, մի քանի հաց է դնում հարսնացուի գլխին և երկու հաց ձեռներին բռնած սկսում է պարել. այս միջոցին մինը ջրով լի մի փարջ խփում է գետնին թագուորի ու թագուհու առջև և կոթրում: Պարում են նաև ուրիշ կանայք: Հէնց այս ժամանակ տնեցիներից ոմանք կտուրից չամիչ, ընկոյզ, երբեմն նաև մանր դրամ թափում են հարսի գլխին, հարսնւորները հաւաքում են:

Ազապ-պաշին խրում է թրի ձայրը դռան ճակատին, այս միջոցին մի կտոր խմոր տալիս են թագուհուն, որ նոյնպէս կպցնում է դռան ճակատին, և ապա թագուորն ու թագուհին մտնում են ներս, նախ աջ ոտքը դնելով շէմքի վրայ:

Քահանան զգեստաւորւում է և «Առաւօտ լուսոյ» կամ «Թագաւոր փառաց» շարականն ասելով եօթն անգամ պտտւում թոնրի շուրջը. նրան հետևում են նորապսակները իրենց շքախմբերով:

*) Վարիանտը տես Ազգ. Հանգէս XX դիրք եր. 155:

Ապա քահանան հրաւիրում է Թագուորի մօրը, որ գայ Աւետարանը համբուրէ: Մինչև այդ ժամանակ Աւետարանը Թագուորի կրծքին բռնած է լինում, քահանան վերցնում է, առաջարկում նրա մօրը համբուրելու և խաչհամբոյր ստանում:

Այս միջոցին ձերունիններից մինն ասում է.

—Ո՛վ ջաղամաթ, հանդիսականք,

Դուք լէ օրհնէք մըր Թագուորին.

Որ մըր ջուխտաք ծլին ծաղկին,

Ընդրանց պտուղք մանկունք հղնեն:

—Դուք օրհնելով մըր արև-լուսին,

Մենք լէ կը խնդրենք վերին հօրին,

Որ մըր ջուխտակի աղուբաթին

Բարով խէրով որդիքդ հասնին:

Ապա աղապ-չարինները Թագուորին առնում, գնում են մի ուրիշ սենեակ, իսկ Թագուորն տանում են վարագոյրով ծածկուած անկիւնը, ուր անմիջապէս մի արու երեխայ են բերում, գնում նրա գիրկը, որպէսզի նրա առջինեկը տղայ լինի, և նա նախապատրաստած փոքրիկ գուլպաները իւր գրպանից հանելով հագցնում է երեխային: Հարսնաղբէրը և հարսնքուրերը մնում են նորահարսի մօտ:

Այդ գիշերը նորահարսը չի քնում, որովհետև հաւատում են, որ եթէ քնի, նրա գեղեցկութիւնը կանցնի նորափեսին, իսկ եթէ նորափեսան քնի, սրա գեղեցկութիւնը կանցնի նորահարսին:

Պսակի օրը հարսնացուի տանը ևս հրաւիրւում են ազգական կան կանայք և տղամարդիկ, որոնցից անշուշտ երկու կին և երկու-երեք տղամարդիկ, հարսնացուի հետ գնում են եկեղեցի և այստեղից գալիս նորափեսի տունը, ուր միայն քառորդ ժամ մնալով երկական բաժակ օղի են խմում և վերադառնում նորահարսի տունը, լուր տանելով՝ որ յաջողութեամբ կատարել են պսակի խորհուրդը: Այստեղ այս բոլոր հրաւիրեալները շարունակում են ուրախութիւնը և ընթրում են, խմելով նորափեսի տանից նուէր բերուած $\frac{1}{2}$ —1 լիտր (12—24 շիշ) օղին:

Թագուորը իւր ազգապաշարինների հետ մի այլ սենեակում, կամ հարեանի տանը երգում, պարում են, իսկ Թագուորի տանը ճաշ են մատուցանում ինչպէս արդէն եկած հարսնեւորներին, այնպէս և՛ նոր հրաւիրուած մի քանի յարգելի հիւրերի: Ճաշի վրայ քահանայի առաջարկով խմում են մի քանի կենացներ, բարեմաղթութիւններ անելով: Ճաշից յետոյ հարսնեւորները ցրւում են, հրաւիրուելով գիշերը գալ պարահանդէսին մասնակցելու, եթէ կամենան:

Սրանց ցրուելուց յետ ազապչարիները թագուորի հետ գալիս են տուն, ճաշում, որից յետոյ մի կաւէ քէասա բերում բերնքսըվայր դնում են հարսնաղբօր առաջը, պահանջելով, որ բռունցքով խփի կոտորի, ասելով. «Կոտորի քէասէն, ապրի փեսէն»: Եթէ սա վստահ է իւր ուժի վրայ՝ խփում է բռունցքով և կոտորում, իսկ եթէ վստահ չէ և կամ խփելով չի կարողանում կոտորել, այն ժամանակ 10—20 դուրուշ տուգանք է վճարում, որով խմիչք են առնում, խմում:

Սրանցից յետոյ կանայք են ճաշում, ապա բոլորը նորից հաւաքւում են պար-տունը, սկսում պարել:

Պսակի գիշերը, երբ թագուորի տանը կանայք նստում են ճաշելու, թագուորի կողմի տղամարդիկ գնում աշխատում են համբուրել նորահարսի տնից եկած կանանց, իսկ սրանք ամէն կերպ ընդդիմանում են: Այս համբոյրները կոչւում են խնամաւ պաշ:

Պսակի հետեւեալ օրը նորահարսի տանից խոյշալ—զանազան թխուածքներ կամ շաքար—է ուղարկւում նորահարսին, հետեւեալ օրերն էլ նոյնպիսի ընծայ ուղարկւում է նորահարսի ազգականներին:

Հարսնաղբէրը մի երկու օր ֆնում է նորահարսի մօտ և ապա մի գօտի, կամ մի զոյգ կօշիկ և կամ մի ֆաս ընծայ է ստանում և վերադառնում, իսկ հարսնքուրերը պսակի նոյն գիշերը վերադառնում են, առանց որեւէ ընծայ ստանալու:

Քաղաքի պսակադուրութեան սովորութիւնը տարբերւում է գիւղականից հետեւեալով. 1) Հարսու թագուորի գլխին քիշմիշ, ընկոյզ և մանր դրամ չեն ածում: 2) Թոնրի շուրջը թագուորն ու թագուհին 7 անգամ շրջիլիս՝ քահանան չի մասնակցում, այլ երիտասարդներն են զանազան երգեր երգում: 3) Պսակի հետեւեալ առաւօտեան թագուորի մօտիկ տղամարդ ազգականները հրաւիրւում են խաշ ուտելու: Նոյն առաւօտեան հարսի տնեցիք էլ հրաւիրւում են իրենց մօտիկ տղամարդ ազգականներին խաշ ուտելու: 4) Ազապչարիները պսակի գիշերն աշխատում են գողանալ նորահարսի մատանին, սակայն հարսնաղբէրը հսկում է՝ թոյլ չտալու, և եթէ գողանան կը յանձնեն թագուորին և կստիպեն հարսնեղբօրը փրկանք վճարելու և վերցնելու: 5) Տեղի է ունենում կ[թխի] սովորութիւնը, որ գիւղերում չկայ:

Նուրձ կտրել. — Պսակից մի կամ մի քանի օր յետոյ կատարւում են պսակի վերացումը, որ տեղական բարբառով կոչւում է ճնուրձ կտրել, կամ «խաչ-փոկ (նարօտ) առնել» (կտրել): Քալիս է քահանան և կնքահայրը, մի քանի տղամարդ բարեկամներ:

Թագաւորն ու թագուհին մէջք մէջքի տուած նստում են մի բարձի վրայ, և կամ գլուխ գլխի տուած չորում, Քաւորն աջ ձեռքով բռնում է սրանց գլխին իւր թուրը, պատեանը խաչաձև վրան դրուած, ձախ ձեռին էլ ունենում է նուրձը: Քահանան պատշաճ կարգը կատարելուց յետ՝ նուրձը բաժանում են, ազապ-պաշին էլ թագուորի ձեռի խնձորը կիսում է, կէսը տալիս թագուորին, կէսը թագուհուն՝ ուտելու: Թագուորի պսակն էլ թագուորամէրը դրամ է տալիս քահանային առնում և տանում հարս ու թագուորի բարձի մէջ կարում:

ԿԹԼԱՄ.—Թագուորի հայրը պսակի երկրորդ կամ երրորդ օրը հրաւիրում է նորահարսի հօրը իւր տղամարդ ազգականների հետ շնորհ բերել իրենց մօտ. հրաւիրում է նաև իւր ազգական տղամարդկանց: Ծաշով հիւրասիրելուց յետ՝ նորահարսի ազգականները մէկ մէկ գնում են նորահարսի մօտ մի ուրիշ սենեակ, և մօտը մի քիչ նստելուց և խրատներ տալուց յետոյ՝ դրամական նուէր են տալիս՝ 20 դուրուշից մինչև մի ոսկի: Բայց նախ և առաջ նորահարսի տան քաւորը խնդրում է թագուորի տան քաւորից կանչել թագուորին, որ տեսնեն: Նախ դալիս է ազապ-պաշին և բոլորին մի մի բաժակ օղի բաշխում, ապա երևում է թագուորը, համբուրում է երկու քաւորների, հօր և աներոջ ձեռքերը և միւսներին բարևում. ապա մի մի բաժակ օղի բաշխում և հեռանում: Սրանից յետոյ արդէն ճաշում են:

Եօթն օրից յետոյ նորահարսն առաջին անգամ անելում է սենեակը և այս միջոցին դիտմամբ մի դրամ և կամ զարդ գնում են դռան յետևը, որպէս զի նա վերցնէ իրեն:

ՋԷՆԷԳ.*)—Պսակից 10—15 օր յետոյ տեղի է ունենում միայն քաղաքում հարսի օձիտի առաքումն ու բացումը: Հաւաքւում են նորահարսի ազգականուհիները և նրա օժիտը մի սնտուկի մէջ դարսած, տալով մի մարդու շալակ, գնում են թագուորի տունը: Նորահարսի մայրը չի գնում, մինչև որ նորափեսան ինքը չի դալիս հրաւիրում: Հրաւիրւում են նաև նորափեսի ազգականու-

*) Հաց կտրելուց մի քանի օր յետոյ տղայի հայրը մի երկու տղամարդ ազգականների հետ գնում է աղջկայ տունը, ուր հրաւիրւում են նաև միջանի տղամարդ մօտ ազգականներ: Այստեղ երկու կողմի ազգականները սկսում են սակարգել, թէ ինչ պէտք է տայ տղայի հայրը աղջկայ հօրը իբր Խալան, (դրամ-օժիտ): Վերջիվերջոյ սրտշուտ է 3—30 ոսկի խալամ և հետևեալ նուէրները. Հարսնացուի հօրը՝ մի սաքօ (վերարկու) շալվար, շալ գօտի, երբեմն ձի, հրացան: Հարսնացուի մօրը՝ մի թոփ խուլթի կամ ալանա կոշուած մետաքսէ կտոր, կամ մանուշա: Այս նուէրը կոչւում է զոֆնյաքերի—զոքանչին կտոր: Հարսնադրօրը մի զոյգ կոնտուրա կամ ֆէս և կամ շալ: Նաև մի բաշատու, այսինքն մի կով կամ երկու ոչխար:

Սակարգութիւնից յետոյ տղայի հայրը տալիս է աղջկայ հօրը խոստացուած ոսկիները, որպէսզի սա այդ դրամով պատրաստէ հարսնացուի օժիտը: Երբեմն տղայի հայրը չվստահանալով աղջկայ հօր ազնուութեան վրայ, որ ամբողջ դրամը կը ծախսէ հարսնացուի վրայ, առաջարկում է միասին գնալ և գնել հարկաւորուած իրերը և շարեղէնը:

Քաղաքում հնումը եղել է այս սովորութիւնը, բայց այժմ վերացել է. ընդհանրապէս աղջիկը իւր հետ օժիտ է տանում հանդերձեղէն և զարդեր, բայց ոչ դրամ կամ կալուածք:

հիները: Այստեղ մի կին, նախապէս ստանալով մինչև մի մէճիտ կամ մի շորեղէն նուէր, բաց է անում սնտուկը և մի առ մի օժիտը ցոյց տալիս բոլոր հրաւիրուած կանանց, որից յետոյ հիւրասիրում են ճաշով:

Սովորաբար օժիտը բաղկացած է լինում հետևեալ կտորներից. 6—12 ձեռք սպիտակեղէն, նոյնքան էլ հանդերձ:

2—3 զոյգ կօշիկ և գուլպա:

Թել, ասեղ, հայելի, սանտր, լուցկի:

Գիւղացու հարսի օժիտը լինում է.

2—3 մեզար (գոգնոց), ասեղնագործ.

2—3 մեզրի թել.

1—2 սրտանոց և սրտանոցի թել.

Մի քանի ասեղնագործ արախչի.

Մի շապիկ և մի վարտիկ նորափեսի համար:

Մի քանի զոյգ գուլպա և սաղ (զանկապանակ կամ թողլուխ):

Սարեկ—կաւէ ամանի բերանին կապելու ասեղնագործ կըտաւի կտոր:

Լարնթել (պարկի բերանը կապելու թել):

Ուամթել—սամինները կապելու գեղեցիկ գործուած թել:

Ձիու լոխթա (նոխտա):

Հաւսաք (ձիու կապ):

Այս բոլորն էլ նորահարսը պատրաստած է լինում ինքը, նախքան նշանադրութիւնը:

Այս օժիտը մնում է հօրանց տանը և երբ նորահարսն առաջին անգամ դարձ է գալիս՝ վերադարձին տանում է իւր հետ:

Հարսի առաջին դաւոճ եւ փեսայաւտիւ.—Պսակից 15 օր յետոյ նորահարսի եղբայրները կամ հօրեղբօր տղաները գնում են նորափեսի տունը, տանելով իրենց հետ մի գլուխ շաքար և հիւրասիրուելուց յետոյ վերցնում են նորահարսին, բերում իրենց տուն *): Սովորաբար նորահարսը բերում է իւր հետ սկեսարից ստանալով մի մեծ նուռ և համբուրելով իւր հօր ձեռքը՝ տալիս է նրան: Զորս-հինգ օր յետոյ նորահարսի հայրը հրաւիրում է իրենց մօտ նորափեսին, իւր ազապչարիներով **) նրա հօրը և տղամարդ մօտիկ ազգականներին, ինչպէս և՛ իւր և՛ նրանց քաւորներին, նաև իւր տղամարդ ազգականներին ընթրիքի: Նորափեսան չի ընթրում հրաւիրեալների հետ, ոչ էլ սրանց հետ խօսում. այլ մի անկիւնում լուռ նստում է: Երբ սրանք վերադառնում են, նորափեսան իւր ազապ-պաշու և մի քանի ազապչարիների հետ մնում է, և նստում ընթրելու, սակայն բերանը բաց

*) Նորահարսի մայրը քաղաքում ըստ հին սովորութեան ոչ միայն այս, այլև ուրիշ ժամանակ չի գնում խնամոնց տուն մինչև որ նորահարսը որդի չէ ծնում: Այս ժամանակ միայն նա պատրաստում է խանձարուրի շորեր և օրօրոց ու առնում գնում խնամոնց տուն:

**) Եթէ ազապչարիներին չհրաւիրէ, սրանք գնում փեսի անցած ճանապարհի վրայ յարգ են ցանում:

չի անում, մինչև որ աները մի նուէր չի խոստանում, իբրև ակ-
նուածաժելէն: Ինքն էլ մի ընծայ է տալիս զոքանչին, որ կոչւում
է զորանշ-փերթիկ:

Տասնըհինգ օրից յետոյ նորափեսի եղբայրները մի գլուխ
(3—4 ֆունտ) շաքար ընծայ են տանում նորահարսի տունը, որ
հիւրասիրութեւոյց յետ վերցնում են նորահարսին և վերադառնում:
Սա կոչւում է առաջին դարձ և նորահարսի ծնողները պարտա-
ւոր են 1—2 ոսկի կամ մի ֆստան ընծայ տալ:

Սրանից էլ տասնըհինգ օր յետոյ քաւորն է պարտաւոր
նորահարսին դարձ տանելու, և մի քանի օրից հրաւիրելու նո-
րափեսին իւր ազապ-չարիներով: Քաւորն էլ պարտաւոր է նո-
րափեսին և նորահարսին մի մի ընծայ՝ 1—2 քսաննոց ոսկի
(1 ռ. 60—3 ռ. 20) և կամ մի ֆստան ընծայ տալ. այս ընծան
կոչւում է «շլղալծ»:

Քաւորի տանից յետոյ երբ 15 օր մնում է նորահարսը
կեսրանց տանը՝ մօրեղբայրն է հրաւիրում, և դարձեալ նորափե-
սին իւր ազապ-չարիների հետ մի երեկոյ փեսապատիւ կանչում,
ընծաներ տալիս: Այստեղ ևս 15 օր մնալուց յետ՝ վերադառնում
է. ապա այսպէս շարունակ 15-ական օրից յետոյ հրաւիրում են
միւս ազգականները և այդքան օրեր պահում, այնպէս որ ամ-
բողջ տարին նորահարսն անց է կացնում կէս տարին սկեսրանց
և կէսը իւր ազգականների և հօրանց տանը:

Ամեն հրաւիրող պարտաւոր է մի գլուխ շաքար ընծայ տա-
նել, ինչպէս և՛ մի գլուխ շաքար են բերում նորահարսին յետ
տանելու:

Նորափեսան փեսապատուի գնալիս մի նուռ է տանում և
նուիրում տան մեծին: Բացի սրանից մի սինի թխուածք ընծայ
է ուղարկում նորափեսի տանից նորահարսին դարձ տանող
տունը: Երբեմն էլ թագուորի ազգականներն են նորահարսին
դարձ տանում և այս դէպքում նորահարսի հօրանց տանից մի
սկո տեղ թխուածք ընծայ է ուղարկում:

ՏՂԱՐԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ

Ամլուլթիւն.—Ամուլ կնոջը չըբը են կոչում: Այսպիսի կանայք
եօթն անգամ բոքիկ ոտով ուխտ են գնում Ս. Կարապետի վանքը,
նրա գերեզմանի շէմքի առջև ծունը դնում, մատաղ անում, խաչ-
համբոյր տալիս, և ապա երբ վերադառնում են տուն, տնեցիները
ճընճղուկ-պաշար կոչուած բոյսի տերեւները խաշում են, նրանց
նստեցնում են տաշտի մէջ և այս խաշած ճնճղպաշարը լցնում
փորին: Երեք անգամ այս կրկնելուց յետ՝ կինն առաջաստ է մտնում:
Ընկնելով սրանց ուխտը կատարում է և երեխայ են ունենում,
վերջինիս մազերը չեն կտրում և մի տարուց յետոյ նրանց տա-
նում են վանքը, գլխի մազերը Ս. Կարապետի գերեզմանի վրայ

խուղում, և մի ոչխար մատղում: Մատաղացու ոչխարը զարգարում են կարմիր նշխերով:

Նոյն նպատակով ուխտ են գնում նաև Սուրբ Աղբրիկ: Պատմում են թէ Ս. Աղբրիկը մի ոգի է. որ յառաջացել է խաչուած Բրիստոսի ձեռքի մեխից և շատ զօրաւոր է. մի անգամ, երբ մի երեխայ ընկել է թոնիր, վառուել ու ածուխ դառել, օգնութեամբ են կանչել Ս. Աղբրիկին, և սա եկել խաչակնքել է ածուխը. որ անմիջապէս վերակենդանացել, դարձել է նախկին երեխան:

Ժնունդ.—Յղի կինը մինչև ծնունդը միատեսակ աշխատում է, վախենալով սկեսրանց նախատինքից: Պէտք է ասել, որ մեծ մասամբ Մշի թէ քաղաքի և թէ գիւղերի կանայք հեշտածին են, սակայն և այնպէս պատահում են ցաւալի դէպքեր, այս պատճառով և՛ Հաղորդութիւն են տալիս, որպէսզի եթէ մեռնին, անհաղորդ չմնան:

Յղի կինը ուխտ գնալիս մինչև ուխտատեղին համանը զգուշանում է ձեռքերն իւր ժարմնի որեւէ տեղի վրայ դնել, հաւատալով, որ այս դէպքում ծնունդիք երեխայի համապատասխան տեղում լարքի նշանը—մի սև կամ կարմիր պուտ (բիծ) կը դրոշմուի. ուստիև ձեռները կողքին պարզած մնում է, մինչև ուխտատեղին համբուրելը:

Երեխան արգանդում խաղալիս՝ ում առաջ որ խաղայ՝ նրա բնաւորութիւնը կստանայ, այս պատճառով և՛ ասում են. «Շան առաջ ի խաղցէ, բրթու յառաջ ի խաղցէ»:

Ծնունդիք երեխայի սեռը որոշելու նպատակով դիմում են հետևեալ միջոցների.—

Երկանք աղալիս յղի կինը վերցնում է երկանքը և նայում, եթէ աղացած ցորենը հաւաքուել է երկանքի ըմբուկի (ցցի) շուրջը, նշան է, որ ծնունդիք երեխան արու է լինելու, իսկ եթէ ցրուած է լինում՝ աղջիկ:

Յղի կնոջ շորերից մի կտոր կտրում, դնում են մրջիւնների բ՛ի առջև, եթէ մրջիւնները վերցնեն տանեն բունը, նշան է, որ տղայ է ծնուելու, եթէ ոչ՝ աղջիկ:

Եթէ երեխան մօր արգանդում խաղալիս՝ աջ կողմում խաղայ՝ տղայ է լինելու, եթէ ձախ՝ աղջիկ:

Եթէ յղի կնոջ պորտը յերեսն իշկայ, այսինքն դէպի վեր ուղղուած լինի՝ տղայ է, եթէ ցած իշկեց՝ աղջիկ:

Եթէ յղի կնոջ երեսը պայծառ է, ծնունդիք երեխան արու է, եթէ լմթրուկ, այսինքն տխուր՝ աղջիկ:

Եթէ յղի կնոջ փորը կլոր լինի՝ տղայ է ծնելու, եթէ «փուճ» քաշուկ, ցածր, լինի՝ աղջիկ:

Եթէ մօր արգանդում երեխան շուտ խաղայ՝ տղայ է, եթէ ուշ՝ աղջիկ:

Եթէ յղի կինը քորոց, ցախաւել, մախաթ, թիակ գտնի՝ տղայ է ունենալու. իսկ եթէ ասեղ, աւել, մատնոց՝ աղջիկ:

Եթէ յղի կինը «ճկուի նստի», այսինքն ոտները միմեանցից հեռու դնի նստի, յամր քայլէ՝ աղջիկ է ունենալու, իսկ եթէ «ժողովուկ» նստի, թեթեւ քայլէ՝ տղայ:

Յղի կնոջ կաթը կթում են ջրի մէջ, եթէ ընկնում է ջրի տակը՝ ծնունդից երեխան տղայ է լինելու, իսկ եթէ մնում է երեսին՝ աղջիկ:

Յղի կնոջ ամեն քմահաճոյք կատարում են, որպէս զի ծնունդից երեխայի աչքը ծուռ չլինի: Սրան կոչում են «մտափոխ էղնիւր»: Ասում են նոյն իսկ, որ մտափոխ կանայք կարող են նաև վիժել իրենց արգանդի պտուղը:

Պատմում են, թէ մի կին մի դարձնի արհեստանոցի առջնով անցնելիս տեսնում է, որ մի խորոված հաւ են բերել նրա համար, իսկոյն մտափոխ է լինում, վերցնում է մի թաշկինակ ոսկի է ածում և ծառայի ձեռքով ուղարկում դարձնին, խնդրելով տալ իրեն այդ խորոված հաւը: Դարբինը չի համաձայնում, կինը մի բակեղաթ ոսկի է ուղարկում, սակայն դարբինը յուսալով աւելի ստանալ, կրկին մերժում է, այս անգամ մի ջորի բռնում է ոսկով և ուղարկում, դարբինը դարձեալ սահման չի դնում իւր ազահութեան, համոզուած լինելով, որ մտափոխ կինը ինչ գնով էլ որ լինի, ձեռք է բերելու այդ հաւը: Սակայն այս անգամ կինն այլևս չի կարողանում համբերել և վիժում է: Դարբինն այս լսելով խելքը կորցնում է, և այնուհետև հէնց որ երկաթը տաքացնում, դնում է սալին, գնում նայում է, թէ ոսկով բռնուած ջորին կրկին յետ չբերին, յետ է դառնում, տեսնում, որ երկաթն արդէն պաղել է:

Ծննդկանն երկունքի ժամանակ ծունր է չոքում՝ երեսը դարձնելով դէպի արևելք, տատմայրը պըպըղում է յետևում և սեղմում յետույքը. մի կին, որ մանկաւըարծ է կոչւում նստում է մի քուրսու վրայ, և դրկում ծննդկանին:

Եթէ ծնունդը դժուար է լինում, հեշտացնելու նպատակով դիմում են հետևեալ միջոցներին:

Արօրը բերում են ծննդկանի տան կտրի վրայ, մասերն իրարից արձակում, որ ծննդկանն էլ իւր մասից՝ երեխայից, արձակուի:

կանչում են քահանային, որ կատարում է «արձակման ծէսը» և շուր օրհնում: Այս շուրը խմբցնում են ծննդկանին:

Ծննդկանի հայրը գալիս երեք անգամ անցնում է ծննդկանի վրայով և իւր քղանցքով շուր տալիս նրան:

Մի լաւ, մատակ ձիու սմբակի տեղում շուր են ածում և այստեղից փոքր ինչ վերցնում, խմբցնում ծննդկանին:

Եթէ ծննդկանն ուշագնաց է լինում՝ հրացան են արձակում, բղաւում, ծննդկանին ապտակում, նրա եազմի մէջ ասեղ շուրլուում, բարձի տակ մանգաղ, թուր, խաչերկաթ, դաշոյն, դանակ դնում, գուլթնի շղթայ բերում նրա շուրջը տաւածում, որպէսզի ալքերը չկտրողանան մօտենալ և ծննդկանի ջիգեարը հանեն տանին, իրենց զաւակներին տան ուտելու:

Երեխան ծնւում է, երբ յղութեան ժամից անցնում է 9 ամիս և 9 ժամ:

Երբ տատմայրն ուղում է կարել պորտը՝ 5—10 ղուրուշ դնում են նրա բերանը իբր ընծայ՝ «պորտ կտրելէն»: Եւ երբ պորտի կապուած մասն ընկնում է՝ տանում ձգում են կամ մանրավաճառի բոխէն, որեւէ խանութ, որ երեխան վաճառական դառնայ և կամ տան մի անկիւն, որ աղջիկը համեստ և տնասէր լինի:

Եթէ ընկերքը շուտ չեն ընկնում, մաժում են ծննդկանի փորը: Ընկերքը փաթաթում են շորի մէջ և պատի մի ծակի մէջ ամփոփում, որ չոր տեղ լինի, այլապէս երեխայի ալքերը ցաւոտ կը լինին:

Պորտը կտրելուց յետոյ թոնրի մոխիրը լցնում են գետնին, մի քիչ խոտ դնում վերան և ծննդկանին պարկեցնում վերան, մէջքին մի գօտի կապելով: Այս միջոցին մի հում սոխ են տալիս նրան, որ մի քիչ ուտէ, մնացածը ծամէ, հանէ և ձգէ իւր շուրջը, որ ալքերը չմօտենան նրան: Մոխրի վրայ ծննդկանը պառկած մնում է չորս օր, յետոյ նրան տեղափոխում են իւր անկողինը:

Ծննդկանին պառկեցնելուց յետոյ տատմէրը երեխային լողացնում է գոլ ջրով, նախապէս տաշտի մէջ մի պողպատէ իր ձգելով, որ չարքերը չմօտենան, յետոյ մի բուռ աղ է ցանում վերան ու խանձարուրում: Ապա գրկում է խանձարուրը, աջ ձեռքին բռնում թոնրի շիշը, մի ասեղ շուրլուում խանձարուրի մէջ և մի դանակ դնում վերան. ապա դուրս է գալիս, շէմքն անցնելիս խաչակնքելով խանձարուրին, դառնում դէպի արեւելք, խաչակնքւում է երեք անգամ և ապա մտնում տուն, թոնրի շուրջը երեք անգամ պտոյտ գալիս, և մօտենում ծննդկանին՝ երեք անգամ հարցնում:

Ես եմ թթթվ (թեթե) թէ դու:

Ծննդկանը պատասխանում է. Ես:

— Թեթեութիւնով անցնի, ասում է տատմայրը և երեխային դնում նրա աջ կողմը, և ապա երկու լոշ բերում, դնում է վերան, որ դամթուոր լինի:

Յետոյ սկսում է խնամել ծննդկանին. մեղրը տաք ջրի մէջ է ածում, խառնում, տալիս խմելու. եղն ու փոխինդը խառնում է իրար, եփ տալիս և ուտեցնում: Մի քիչ յետոյ էլ «նուիկ» բանձարը հաւկթով ու իւղով տապակում են և ուտեցնում, որ սանձուն կտրի:

Նաև թէյ են տալիս, շարքաթ, «ալրէ ճաշ» (խաւիժ): Վերջինս պատրաստելու համար ալիւրը մի քիչ եռացրած ջրի մէջ խառնում են, և դադած իւղը լցնում վերան:

Եթէ նորածինը տղայ է՝ մեծ ուրախութիւն է պատճառում թէ՛ ծնողներին և թէ ազգականներին, իսկ եթէ աղջիկ՝ տխրութիւն:

Տան երեխաները վաղում են ծննդկանի ազգականների մօտ և «անկնկալէն» առնելով աւետում երեխայի ծնունդը: Սրանք էլ զանազան կերակրներ, ձուածեղ, փլաւ, գաթայ, սեր և մի եազմա առած գալիս են ծննդկանին տեսութեան:

Գուշակութիւններ նորածնի մասին.—Նոր տարու օրը ծնած երեխան «աղէկ պտուղ» է համարւում:

Տեառնընդառաջին ծնուածը կրակոտ է լինում, տատմէրը գրկում է երեխային և տէրընդազի շուրջը պտոյտ ածում, խանձարուրի կտորից վառում: Ծննդկանի քառասունքն էլ անցնում է, այլևս քառասունք չի պահում:

Աւագ-Ուրբաթ օրը ծնուածը «աւարա պտուղ» է, Յուդայ է:

Ծննդեան և Զատիկի խթման երեկոյեան ծնուած երեխաներն իմաստուն են լինում, ուստի և՛ մատաղ են անում և մատաղի թիակ ոսկորը դնում են գլխի տակը, պահում, երեխան մեծանալիս՝ նայում է այս թիակի վրայ և գուշակութիւններ անում, կորուստ գտնում:

Գուշակութիւններ են անում նաև զննելով մանկան մարմինը՝ այսպէս՝

Եթէ գլուխը մեծ է—ջոջ գլուխ է, խելացի է:

Եթէ ճակատը լայն է, նոյնպէս խելացի է:

Եթէ երեխայի բուռը փակ է լինում, «կորագ» է—ժլատ է լինելու:

Մկրտութիւն.—Երեխային մկրտում են սովորաբար ծննդեան առաջի շաբթում, և ոչ աւելի ուշ:

Սգաւորները մկրտութիւնը եկեղեցում չեն կատարում, այլ տանը:

Տատմայրը երկու դոյզ գուլպա, մինը մեծ, միւսը փոքր, մի գլուխ (3 ֆունտ) շաքար տանում է կնքահօր տուն և խնդրում, որ հետեւեալ օրը դան երեխան «գրկելու»:

Տատմօրը մի շարքաթ են խմացնում:

Հետեւեալ օրը կնքաւորի զաւակը վերցնում է 10 դուրուշ դրամ, $1\frac{1}{2}$ —2 արշին դատիֆա կամ գեազի կոշուած կտոր և դնում եկեղեցի:

Այս գաւառումն էլ քաւորութիւնը տոհմական է լինում, և յաճախ մի քանի հարիւր տարի տևում. այսպէս Տէր Սարգսենց տոհմի քաւորները եղել են Մուխսի Մկրտչենց տոհմից երեք հարիւր տարիներից ի վեր: Եւ այս է պատճառը, որ երգուելիս ասում են «էն կուժ մէռոն» վկայ էղնի, այսինքն այնքան մեռոն են բերել տուն երեխաներին մկրտելով, որ կարող է մի կուժ լցնել: Երբեմն քաւորութիւնը փոխադարձ է լինում և այս դէպքում քաւորը կոչւում է խաչ-քաւոր:

Սանամայրը մեծ յարգանքով է վերաբերում դէպի իւր քաւորը, երբէք նրա հետ չի խօսում, նրա դռնից անցնելիս՝ սօլերը հանում է, այնպէս անցնում: Տատմայրը լողացնում է երեխային, փաթաթում և տանում եկեղեցի, նրա հետ դնում է մի երեխայ, տանելով մի փարչով տաք ջուր. այս փարչը կոչւում է կնքուփարչ: Կնքաւորը մի քանի փարայ նուէր է տալիս այս կնքուփարչ բերողին: Մկրտութեան խորհուրդը կատարելուց յետո՝ երեխային դնում են կնքաւորի գիրկն այնպէս, որ նրա գլուխը կընքաւորի աջ բազկի վրայ հանգչի, և սրա բերած խաւովա գեազի կամ ուստուֆա կոշուած կտորը ձգում բալուլի (խանձարուրի) վրայ. սա նուէր է սանամօրը:

Մկրտութիւնից յետոյ քահանան փոքր ինչ ջուր է ածում նոյն կնքուփարչի մէջ և մի քանի կաթիլ մեռոն կաթեցնում և տալիս միևնոյն տղային: Քաւորը 5 դուրուշ վճարում է քահանային, 2 դ. յօգուտ եկեղեցու, 1 դ. տատմօրը, 1 դ. լուսարարին 1 դ. ժամհարին, ու թողնում դնում: Գնում է իւր գործին նաև քահանան և տատմէրը նորակնունք մանկանը գրկած վերադառնում է տուն. այստեղ մայրը համբուրում է մանկան խանձարուրը, և տատմէրը նրան դնում է մօր աջ կողմը, մի մկրատի կամ դանակի վրայ բերնքսիվայր դրած մաղի վրայ, ուր մնում է մի քանի ժամ:

Կնքաճաշ, հրաւիրեալներ քաղաքում չեն լինում: Իսկ գիւղերում քահանան և կնքաւորը նորակնունք երեխայի հետ գալիս

են ծննդկանի տունը, ուր հրաւիրուած են լինում և տղամարդիկ ու կանայք, որոնց հիւրասիրում են Վնքաճաշ կոչուած ճաշով:

Աղջիկը 4—5, իսկ տղան 3 օր թողնում են մեռոնի մէջ, ապա տատմայրը լուանում է մեռոնած տեղերը մի մաքուր ամանի մէջ, յետոյ լողացնում: Մեռոնի ջրից շինում են «մեռոնի հող» — որ «մեռոնհողեն» — (սրբեն) երբ քրդեր ուտում են հայի ամանով կամ գդալով. ինչպէս նաև շան, մկան դիպած իրերը:

Եթէ երեխան անկնունք է մեռնում, քահանային 5 դուռուշ են տալիս, որ խաչ օծէ: Սա եկեղեցու ներսի պատի վրայ, որնէ տեղ, մի փոքրիկ խաչ է կերտում և համաձայն Մաշտոցի կանոնի օծում, և կամ մի պղնձէ փոքրիկ խաչ է օծում և Աւետարանի կամ սրբերի պատկերների վրայ կապում և կամ դնում աւազանի պատուհանի մէջ: Այսպիսով ուզում են յայտնել, որ նորածինը նուիրուած է եկեղեցուն, որնէ սրբի, իսկ նրա դիակը տատմէն առանց քահանայի ու ծիսակատարութեան՝ տանում ձորը թաղում է:

Սովորաբար նորածնի անունն ընտրում են տան մեծերը, պապը, տատը և կամ քահանան:

Ահա ընդհանրացած անունները, իրենց կրճատ ձևով:

Տղամարդկանց անուններ

Արրահամ. Ափօ, Ապրօ.

Ալավերտի. Ալօ.

Աղաբէկ. Աղօ.

Աստուածատուր. Ասատուր, Աստուր, Ասվատուր, Ասօ.

Արամ. Արօ.

Արեշատ. Արևօ.

Արմենակ. Արմօ.

Արշակ. Արշօ.

Արտաշէս. Արտօ, Արտիկ.

Արտակ. Արտօ.

Արփիար. Արփօ

Աւետիս. Աւօ, Աւտօ.

Բաղդասար. Բղտօ, Բղտիկ.

Բարսեղ. Բրսօ, Բարսամ.

Բենիամին. Բէնօ.

Գաբրիէլ. Գաբօ.

Գալուստ. Գալօ, Գալէ.

Գասպար. Գաբօ, Գսպօ, Գեասօ.

Գէորգ. Գէօ, Գեւէ.

Դանիէլ. Դանօ.

Եղիազար. Եղօ, Եղիկ, Եղիա.

Եզնիկ. Եզնիկ.

Եղիշէ. Եղիշ.

Զաքար. Զքօ, Զգրօ.

Թադէոս. Թադիկ, Թադօ.

Թումաս. Թումօ.

Լևոն. Լևօ.

Խոսրով. Խոսրօ, Խոսրիկ.

Կարապետ. Կրպօ, Կրպէ, Կարօ.

Կիրակոս. Կիկօ.

Կիւրեղ. Կիւրեղ.

Կորիւն. Կօրօ.

Համազասպ. Համօ.

Հմայեակ. Հըմօ.

Մամիկոն. Մամիկ.

Մանիէլ. Մանօ.	Պօղոս. Պօղէ, Պօղիկ.
Մանուկ. Մնօ.	Ռուբէն. Յըռօ.
Մարտիրոս. Մարտօ, Մատօ.	Սահակ. Սըհօ.
Մելքոն. Մելօ, Մըլքօ, Մելիք.	Սամուէլ. Սամօ.
Միսակ. Միսօ.	Սաղաթիէլ. Մաղօ.
Միքայէլ. Միքօ.	Սարգիս. Սըքօ, Սաքօ.
Մխիթար. Մխօ, Մխթօ, Մխիկ.	Սենեքերիմ. Սինօ.
Մկրտիչ. Մկրօ, Մկրէ.	Սիսակ. Սիսօ.
Մովսէս. Մոսիկ, Մուսօ, Մոսէ.	Սմբատ. Սմբօ.
Մուկուչ. Մուկուչ.	Սողոմոն. Սողօ, Սաղօ.
Մուշեղ, Մուշ, Մուշօ.	Սուրէն. Սըրօ, Սուրիկ.
Մուրատ. Մուրտօ, Մուրօ.	Ստեփան. Ստեփօ, Սեփօ,
Յարէթ, Արէթ.	Սեփան, Սափէ.
Յարութիւն. Յարօ, Յարթէն,	Վահան. Վանօ, Վանիկ.
Յարթօ.	Վաղարշակ. Վաղօ.
Յոնան. Յոնօ.	Վարդան. Վըրթօ, Վրթէ, Վերդօ.
Յովհաննէս. Յովնիկ.	Տարօն. Տարօն.
Յովհան. Յովօ.	Տիգրան. Տիգօ.
Նահապետ. Նըհօ.	Տիրան. Տիրօ, Ճիրօ.
Շաւարշ. Շաւէշ.	Տրդատ. Մոդատ.
Շահէն. Շանօ.	Տօնապետ. Տօնիկ, Տօնօ, Դոնիկ.
Պետրոս. Պետօ,	

Կանանց անուններ

Ալեր, Ալօթ.	Ջարուհի, Ջարօ.
Ալթուն, Ալթիկ.	Ջմրութ, Ջմօ.
Աղրութ, Աղրութ.	Թագուհի, Թագուն, Թագօ.
Անգին, Անգօ.	Թուխիկ, Թուխօ, Դուխօ, Դոխիկ.
Աննա, Անօ, Աննիկ.	Իւղարբեր, Իւղօ.
Աշխէն, Աշխէ.	Լուսիկ, Լուսօ, Լուսիկ.
Արեգնազան, Արեգնազ, Արեգ.	Խամար, Խամար.
Արուսեակ, Արուս.	Խանիկ, Խանօ.
Բեզօ, Բեզօ.	Խանուժ, Խանօ.
Գիւրջի, Գիւրջօ.	Խումար, Խումրի.
Գիւլիզար, Գիւլօ, Գիւլի.	Մաղիկ, Մաղիկ.
Դեղձանիկ, Դեղցուն, Դեղօ.	Հայկանոյշ, Հայկօ.
Եղիսաբէթ, Եղսօ, Եղսա.	Հաւսէ, Հաւսօ.
Երանուհի, Էրանուհի, Էրան.	Հերիքնազ, Հէրօ.
Զանազան, Զանօ, Զանէ,	Հոփսիմէ, Հոռոմսիմա, Հոռոմ.
Նազան, Նազօ.	Մանուշակ, Մնուշ.

Մարիամ, Մայրօ, Մարօ.	Սարընգուլ, Սարընգուլ.
Մարմար, Մայմօ.	Սիրանոյշ, Սիրօ.
Մաքրուհի, Մաքէ, Մաքօ.	Սուրմիկ, Սուրմօ, Սրմօ.
Նարդուհի, Նարդան, Նարօ.	Սրբուհի. Սրբուն.
Շողակաթ, Շողօ, Շողիկ.	Վախառ. Վախաս.
Շուշանիկ, Շուշօ, Շուշան.	Վարդուէի, Վարդօ.
Սադաֆ, Սադաֆ.	Տիրուհի, Տիրուն.
Սաթենիկ, Սաթէ, Սաթօ.	Քիյմիշ, Քիշօ, Քիշմօ.
Սալվի, Սալօ, Սըլվօ.	Ֆիդան, Ֆիդօ:
Սառէ, Սառօ.	

Ծննդականի մօտ ծննդեան երեկոյից սկսած եօթն, ինչպէս
և մկրտութիւնից մեռնհանէքը հինգ, զիշեր ճրագ են վառում:

Քառսունը.—Ծննդկանը քառսունը է պահում արևից և ան-
կողնուց, այսինքն արևի երես չի տեսնում,—ցերեկով տանից չի
դուրս գալիս, առագաստ չի մտնում:

Եթէ քառասունքի մէջ երեխայի վիզն ուժեղ չլինի, և գը-
լուխն այս ու այն կողմն ընկնի, մի հաւ են մատողում, և սրա
վիզը խփում մի սեան ճեղքի կամ դռան դրանդիքի մէջ, հաւա-
տալով, որ մինչև հաւի վիզը չորանալը՝ կըպնդի, կուժեղանայ նաև
երեխայի վիզը:

Երբ քառասունքը լրանում է, տատմէրը գալիս է՝ լողացնում
նախ ծննդկանին և ապա երեխային, և վերջինիս վերայ քառասուն
ճանկ ջուր ածում. ապա վերցնում է երեխային, վերան մի դանակ
դնում, իւր ձեռը մի շիշ առնում և դուրս գալիս, դառնում դէպի
արևելք, խաչակնքում, աղօթում. ապա ներս է մտնում, խոնձա-
րուրը դնում օրօրոցը և ինքը կուժն ու մի հաց վերցնում, դնում
աղբիւր. այստեղ հացը թռչում է, երկու կտոր անում, դնում աղ-
բիւրի գլուխը և յետոյ կուժը ջրով լցնում, գալիս:

Մանկատաւածութիւն.—Նորածնին առաջին երեք օրը ծիծ չեն
տալիս, որ խելացի լինի: Առաջին անգամ ծիծ տալիս, նախ մի
արծաթէ իր կամ դրամ դնում են երեխայի շրթունքների վրայ, որ
«արծաթով բացուի բերանը», այսինքն հարուստ լինի և ապա
ծիծ են տալիս:

Նախ աջ ծիծն են տալիս երեխային, յետոյ ձախը, որ ողջ
մնայ:

Երեխային ծիծ են տալիս 1—3 տարի, և կամ մինչև յա-
նալը:

Սակաւակաթ մայրերն երեխային կովի կաթ են տալիս, նրա
1/8-ի չափ ջուր և փոքր ինչ շաքար խառնելով և եռացնելով:

Ծծից կտրելիս՝ պղպեղ և կամ մուր են քսում ծծի պտկին,

երբեմն ձուկ, կատուի պոչ են դնում ծծի վերայ և վախեցնում երեխային ասելով. «Արջաբլօ» (արջ և բլօ—միջատ), բուբոն կուտէ գրեզի»:

Եւ կամ Ակլատիգ,

Զվանը վիգ,

Կըգայ կախուի յերթըկէն:

Վախեցնում են նաև սարդով, որին պառաւ են անուանում. «Տես, պառաւ ուր կծիկ թորկեց, քեզի կաննէ ու կը բարցրցու»:

Երբ երեխան մեռնում է, մայրը ձեռնեւրը դնում է ծծերի պտուկների վրայ և երեք անգամ ասում. «Գու տէր մեռաւ՝ դու չէ մեռի»։ Ապա ծծերը դնում է կծի վրայ և սանրով սանրում՝ ռք ցամաքի:

Եթէ կաթը շատ է՝ թոնրի մոխիրը հանում են և սրա վրայ կթում ծիծը: Եթէ ուրիշ բանի վրայ կթեն՝ կը ցամաքի:

Կաթը աւելացնելու համար մայրը հատիկ է պատրաստում, այսինքն ցորեն, սիսեռ և առւոյտ է խաշում, հետը չամիչ խառնում,—և դնում Կաթնաղբիւր կոչուած սուրբ աղբիւրները, նստում աղբիւրի հանդէպ, մոմ վառում, և ջուրը խմում, հատիկ ուտում, և առանց յետև նայելու վերադառնում:

Կնոջ կաթը իբրեւ դեղ գործ են ածում, երբ մինի աչքերը ցաւում են: Միայն աղջիկ երեխայի մօր կաթն է իբր դեղ գործածւում և ոչ թէ արու երեխայի:

Վէրքերի վրայ ևս կթում են աղջկայ մօր կաթը որ լաւանայ:

Ծծի կաթը կաթեցնում են շըշող ականջի մէջ և խմորով պատելուց յետ՝ ականջի ծակի մէջ դնում են մոմով պատած միշոր՝ ձագառաձև ոլորած, և վառում, որ միջի կեղտն ու ցաւը քաշէ. հանէ:

Օրական երեք անգամ խանձարուրում են երեխային:

Երեխային օրօրոց են դնում միայն մեռնից հանելուց յետոյ:

Առաջին անգամ օրօրոց դնելիս՝ օրօրոցը հանում են դուրս, արևին ցոյց տալիս, երեխային էլ նրա յետևից դուրս են հանում և բերում ներս, լողացնում ու դնում օրօրոց:

Երեխային լողացնում են մինչև քառասունքը ամեն օր, իսկ նրանից յետոյ շաբաթական երկու անգամ, հինգշաբթի և շաբաթ օրերը:

Քառասունքից յետոյ ծեծած շիպը իւղի հետ խառնում են և երեխային լողացնելուց յետ քսում մարմնին, խանձարուրում:

Խանձարուրելիս՝ տղի տակ տաքացրած հող են դնում, և կամ շուլայա—փայտէ խողովակ, որպէսզի մէզը նրա միջոցով թափուի օրօրոցի տակը:

Լողացնելիս ասում են.

Չուչամըսիկ, չուչամըսիկ,
Թեթվամսիկ, Թեթվաջրիկ,
Յերկէն վզիկ, յերկէնվզզիկ,
Ջազամաթի քունը քըզիկ:

Եւ տաշտի միջից մի բուռ ջուր վերցնելով խաչաձև ցնցում են օրօրոցի վրայ, խաչակնքելով: Եւ երբ երեխան քնում է, տատմայրը իւր ոտի մատը խփում է տաշտի ջրի մէջ և ապա երեխայի շորերը լուանում մէջը:

Մինչև երեխայի քնելը տաշտի ջուրը չեն թափում, հաւատալով, որ եթէ ջուրը շարժուի, երեխան էլ կը շարժուի, չի քնի:

Որպէս զի երեխան երկար քնի, քառասունքից յետոյ հայրն ու մայրը առանձնապէս լուանում են իրենց երեսները երեխայի գլխու վրայ, որպէս զի իրենց քունը նրան փոխանցուի:

Երկար քնելու համար «խաժուժիկ» — ճկոյթի ծայրով — ձէթը կաթեցնում են ձծի կաթի մէջ և լցնում երեխայի բերանը:

Շապիկ հազցնելիս երեք անգամ ասում են.

Տոպրակիկ հլին (լեցուն) մսիկ,
Տոպրակիկ հլին մսիկ:

Երեխայի եղունգները հրեշտակն է կտրում, այս պատճառով էլ մինչև 3 տարեկան դառնալը դանակ չեն խփում նրա եղունգներին:

Ատամները բշտելիս սոխ են տալիս, որ կրծէ և երբ չորս ատամ հանում է՝ ակռասորիկ կամ ըստ քաղաքի ակռահատիկ են անում — չամիչ, սիսեռ, ցորեն խաշում են, լցնում երեխայի գլխին, և սանտր ու դանակ դնում առաջը, եթէ սանտրը վերցնէ՝ աղջիկ, իսկ իթէ՝ դանակ՝ տղայ է լինելու սրա յաջորդը:

Երեխային ման գալու վարժեցնելու նպատակով գործ են ածում եռանիւ սայլակ, որ զոնէլ է կոչւում:

Եթէ երեխան ուշ է ոտք ելնում, ոտի բթերը կարմիր թելով կապում են և դանակով կտրում, կրկնելով այս գործողութիւնը երեք անգամ, որպէս զի տղայի ոտքերը բռնող թելն էլ կտրուի և նա ոտք ելնէ:

Եւ կամ երեխային երեք անգամ լողացնում են շան լակամանի մէջ, որպէս զի շան վազելու յատկութիւնը երեխային փոխանցուի:

Լեզու չելնող երեխայի մայրը իւր խմորոտ ձեռների լուսցաջուրը խմացնում է երեխային, որ շուտով ոտ ելնէ:

Նոյն նպատակով եկեղեցու բանալին կամ մի ազդեցիկ մարդու ճկոյթ երեք անգամ դնում են երեխայի բերանը:

Եթէ երեխայի մազերը ցանցառ են լինում՝ ոչխարի կու են քսում:

Երեխան քառանկակոխ է լինում, երբ մի ծննդական դեռ քառասունքը չլրացրած գնում է մի ուրիշ, նոյն վիճակի ծննդականի մօտ: Այս դէպքում, որպէս զի բժշկեն երեխային փոխանակում են երեխաները և ծիծ տալիս և խանձարուրների վրայ եղած ասեղները փոխում, նաև երկուսն էլ գողանում են խանձարուրների տակ դրուած հողից, լցնում տաշտի մէջ և երեխային լողացնում նրա մէջ: Երեխաների շապիկներն էլ վերցնում տանում են միւսի տան հերթիկից թափ տալիս՝ ասելով. «Բունն առ, զիմուն տուր»:

Կոխուած երեխային տանում են գերեզմանատուն և այդ տեղ պառկեցնում մի գերեզմանաքարի վրայ ու փորին մի քար դնում. եթէ երեխան շարժուելով քարը վայր է ձգում՝ նշան է որ առողջանալու է, իսկ եթէ ոչ՝ մեռնելու է:

Օրօրոցի կամարից կախում են «զգի շարան» — այսինքն ընկոյզի շաւան, — թելի վրայ ընկոյզ, աչքի ուլունք, ջախջաքիկ — կապոյտ, տափակ ուլունք — որպէսզի երեխային աչք չտան, ինչպէս նաև վէգեր:

Երբ մինի երեխաները չեն ապրում, ասում են, թէ ծնողները թաղոտ են, թըպըղը մի որդ է, որ ճանկեր ունի և բըռնում է երեխայի, սրա հօր և կամ մօր լեարդը:

Թաղից ազատուելու համար նորածին երեխայի մարմինն և նոյնիսկ շրթունքներին ու ականջներին մեղր են քսում, և երեք-չորս օր ծիծ չեն տալիս: Քաղցից նեղուելով թըպըղը դուրս է գալիս որ երեխայի շրթունքների մեղրը ծծէ, այս միջոցին բռնում են նրան, որով և ազատում երեխային: Այդ բռնած թըպըղը դնում են մի տուփի մէջ, պահում և երբ ուրիշ թաղոտ կանայք յղանում են, այս թըպըղը տրորում են, լցնում ջրի մէջ և խմացնում նրան, որպէս զի առողջանայ:

Եթէ թաղից երեխաները չեն ապրում, դրկիցներից մի կին փախցնում է նորածնին, ինքը առաջին անգամ ծիծ տալիս և երեք օրից յետոյ բերում տալիս մօրը:

Թալցնող երեխայի շապիկը կրծքի բացուածքի կողմից պատռում են, և գլխի վրայով շուռ տալիս, կամ տանում «Թալալոց» քարերի ծակից անց կացնում, այդպիսի քարերի վրայ կերակուր եփում, ուտեցնում երեխային:

Յաճախ մայրերը մեծ պասի առաջի շաքաթ օրը «Թալալոցի» կիրակի են պահում, որպէս զի երեխաները չթալալին:

Խլնքոտ երեխան խեղացի է լինում, այս պատճառով էլ ասում են.

Խլինք ի գայ՝ խելք կը բերայ:		
Եթէ երեսայի ծոծրակը համբուրեն, շատ խռովկան կը լինի:		
Եթէ ձեռքի երեսը համբուրեն, կը հիւանդանայ:		
Եթէ ոտքի տակը համբուրեն՝ շատ ուշ ոտք կելնէ:		
Եթէ կուրծքը համբուրեն՝ խիթ (սանճու) կունենայ:		
Մանկական թոթովանք.— Մամ—մայրիկ ճիճի—խաղալիկ		
Բաբուլ—կօշիկ	Նանէ—մեծ մայր	Թաթօն—ձեռք
Բըժօ—ճրագ	Կակօ—հօրեղբայր	Տօտօն—ոտներ
Դըղ—կրակ	Պապ—հայր	Կօկօն—գլուխ
Դադադըմփ—թմբուկ	Փափա—հաց	Տուտուն—տուն
Լուլու—մէջ, միղել	Քեռին—լուսնիակ	Փշօն—կատու
Իշիկ անել—քնանալ	Կա-կա—միրգ	Կուտօ—շուն
Դարդար—քնանալ	Ֆու—ջուր	Ճուճու—հաւ
Բուրիկ—օրօր	Ուֆու—կերակուր	Չաչօն—աչք
Օհօ—կով,	Ծծիկ—ծիծ	Գըղան—ատամ
Օշէ—էշ	Դադաշ—ձի	Ճնճուղ—թռչուն
Պիպօ—հորթիկ	Կըղէ—այծ	Հըռօ—գառ
Բօրօն—միջատ	Քըխ—կեղտոտ	Ափ էնել—ուտել:

ՄԱՀ, ԹԱՂՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՑ

Մահ.—Հիւանդին այցելելու սովորութիւնը բաւական տարածուած է: Այցելուն յաճախ բերում է իւր հետ հիւանդի կամակ՝ խնձոր, նուռ, չամիչ, սերկիլի, կաթ, մածուն:

Եթէ հիւանդութիւնը երկար է տևում, հաց են թխում և արշալուսին տանում եկեղեցու դուռ՝ անցնող դարձողին բաժանում են մի մի հատ, ով էլ որ անցնի, հայ, թուրք, բուրդ, որպէսզի հիւանդը շուտ առողջանայ և կամ մեռնի:

Նոյն նպատակով բերել էին տալիս Մուշ քաղաքի Վերին թաղի «Սև Աւետարանը» և կամ Զորոյ թաղի «Շէկ-Աւետարանը», իսկ Վարդինիսում Տէր Յարութիւնի տան «Կարմիր» աւետարանը, հիւանդի վրայ կարդալու:

Որպէսզի գուշակեն, թէ հիւանդն առողջանալու է, թէ մեռնելու, դիմում են հետեւեալ միջոցների.—

Դիտում են, եթէ հիւանդը շարունակ պնդում է քիթը և կամ պնդում մատները, նշան է, որ պիտի վախճանուի:

Եթէ հիւանդութիւնը յաճախ կրկնւում է, նշան է՝ որ կը մեռնի:

Եթէ կատուն նստի հիւանդի վրայ, նշան է՝ որ սա պիտի առողջանայ, որովհետև կատուն նրա ցաւը քաշում է:

Եթէ հիւանդի բիթը չափազանց նիւարել է, նշան է, որ մեռնելու է:

Եթէ երազում տեսնեն, որ տան սիւնը կոտորուել է, կամ տունը փուլ է եկել, և կամ ատամը քաշել են, նշան է որ հիւանդը մեռնելու է:

Եթէ հիւանդի մարմնի վրայ կապոյտ բծեր «տուրք» երևի, նշան է, որ մեռնելու է, որովհետեւ դրանք «չար զարկ» են, չարերը—սատանաները խփել են:

Ծանր հիւանդին Հաղորդութիւն են տալիս:

Եկեղեցում «Տէր ողորմեա» ասելու համար ծանուցում է անում քահանան:

Հոգեւորքի միջոցին զսպում են իրենց լացն ու կոծը, որպէսզի հոգեդարձ չանեն: Հոգեդարձ լինողը մի քանի օր էլ ապրում է սոսկալի տանջանքներով:

Մեղաւոր մարդը շատ դժուարութեամբ է հոգին աւանդում, մինչդեռ արդարը հեշտութեամբ:

Երեխաներին հրեշտակը խափում է խնձոր կամ ծաղիկ ձեռքը տալով, այս պատճառով էլ սրանք հոգին աւանդելիս ձեռքերը շարժում են:

Հէնց որ հիւանդը մեռնում է, անմիջապէս ձեռները կրծքին խաչում են, ոտները ուղղում, աչքերը փակում և երեսը դէպի արեւելք դարձրած պարկեցնում և մի մոմ վառում, դնում սնարի մօտ: Յետոյ հրաւիրում են քահանային, որ հոգոց ասի:

Ապա՝ եթէ տղամարդ է՝ ժամակոյժ, իսկ եթէ կին՝ տատմէրը և կամ հարեան, աղքատ կանայք, լողացնում են: Զուրը տաքացնում են, եկեղեցուց բերում են յատուկ պատրաստուած և բոլոր մեռելների համար գործածուող ւմեռել լողացնելու տախտակը, որ կոչւում է Ծողղ: Սա հետզհետէ նեղացող մարդաչափ տախտակ է, ամրացած չորս ոտների վրայ, որոնցից երկուսը փոքր ինչ աւելի բարձր են. տախտակի երեք կողմը նեղ տախտակով պատած է. որ լցուած ջուրը կողքերից չթափուի:

Լողացնելու ջուրը քահանային օրհնել չեն տալիս: Աւելացած ջուրը թափում են, կաթսան բերնքսիվայր կորզում: Այստեղ մոմ վառելու սովորութիւնը չկայ:

Առանց շապիկ ու վարտիկ հագցնելու՝ պատանքում են, աւանջների և պընչի մէջ բամբակով պատած խունկ են դնում, իսկ բերնին վարշամակ, որ քահանան տանը օրհնելով կտրում, տալիս է:

Երբեմն ննջեցեալի կինը, մայրը, քոյրը կտրում են իրենց մազերը և դնում ննջեցեալի սրտի վրայ:

Ապա պատանքն ամբողջովին կարում են, բաց չթողնելով նոյն իսկ երեսի մասը: Կանանց գլխին, պատանքի տակից եազմա են կապում: Ապա նոյն պատանքի կտորից մի գօտի կապում են մէջքին, նախապէս գօտու մէջտեղում մի հանգուստ գցելով: Պատանքի աւելացած կտորը փաթաթում են տան սեանը և յետոյ տալիս մեռել լողացնողին:

Գիւղերում ննջեցեալի ձեռների մէջ նշխարք և խոնկ են դնում:

Երեխաների ձեռքին մոմ դնելու սովորութիւնը չկայ, սակայն ոմանք նախքան լողացնելն ու պատանքելը մի վառած մոմ են կանգնեցնում սրանց ձեռքում:

Երիտասարդ և շատ սիրելի ննջեցեալին շորեր են հագցնում, և վրայից դարձեալ պատանք կարում, ամբողջովին ծածկում:

Դադադ թէ գիւղերում և թէ քաղաքում շատ հազիւ է գործածւում, այն էլ չափազանց պարզ, տախտակների վրայ կտոր անգամ չեն քաշում: Եկեղեցիներում պահում են նաժ, որը տանում են և ննջեցեալին դնում մէջը, նախապէս փաթաթելով ջիւմի մէջ և որևէ հանդերձ ձգում վերան, որ ծածկուի Նաժին ասում են նաշ կամ ձագառ:

Գիւղերում շատ հազիւ է պատահում, որ պատարագ մատուցանեն և ապա թաղեն ննջեցեալին, իսկ քաղաքում մեծ մասամբ այդպէս է կատարւում:

Ննջեցեալին շատ երկար չեն պահում, հազիւ մի օր, մի երկու ժամ:

Ննջեցեալի բարեկամներն ու ծանօթները հաւաքւում են տան մէջ, քահանան կատարում է թաղման կարգը և ննջեցեալին տանում են եկեղեցի: Այս միջոցում նրա դագաղի տեղը մի քար են դնում, որպէսզի նրա յիշատակը հաստատ մնայ: Կանայք չեն գնում: Այս միջոցին քահանան յետ չի նայում, որպէսզի այդ տնից ուրիշն էլ չմեռնի: Նաժը վերցնելիս երեք անգամ բարձրացնում, վայր են դնում, և ապա վերցնում: Դադաղի յետևից փոքր ինչ հող են ձգում, որպէսզի նոյն տան ցաւն ու չոռը հետը տանի:

Կանայք ոչ ուղեկցում են ննջեցեալին տանից դէպի եկեղեցի, ոչ էլ յետոյ թաղման պատարագին և կամ գերեզմանատուն տանելիս գնում, այլ տանը հաւաքուած սգում են:

Եկեղեցական կարգը կատարելուց յետոյ, ննջեցեալին՝ եթէ նաժի մէջ է դրուած, ուսերին, իսկ եթէ դագաղի, ձեռներին բռնած տանում են գերեզմանատուն: Եկեղեցում գանձ ասելու

և կամ խաչահամբոյր հաւաքելու սովորութիւնը կամաց կամաց վերանում է:

Ննջեցեալին տանելիս հիւանդները դուրս են գալիս իրենց տան դուռը և պառաւ կանայք դուրս են բերում սրանց շորերը և թափ տալիս մրմնջալով:

Թիւ, թիւ, թիւ,

Թիւ, թիւ, թուքն ի երես,

Մեռել մեռելոցին,

Չար սատանէն սև երես,

Յետ երթաս, առաջ չի գաս,

Առնեմ գշուլ, վերցնեմ գշոր,

Տուչմիս դուռ չի գաս:

Չար հրեշտակներ թափւին ի հուր:

Եւ այս բոլորը այն նպատակով, որ ննջեցեալը հիւանդի չոռն ու ցաւը իրեն հետ տանի:

Գերեզմանը փորում են տոհմական գերեզմանատանը, ազգականների մօտ, որովհետև հաւատում են, որ ուր թաղուեցաւ մինը, նոյն տեղի ննջեցեալների հոգիների հետ կը լինի և երկընքում:

Գերեզմանը փորում են գիւղերում՝ հարևանները, որոնց միայն հիւրասիրում են ճաշով, իսկ քաղաքում՝ վարձկան մշակչեր:

Կանանց և քահանաների գերեզմաններն անհամեմատ աւելի խոր են փորում: Պատմում են, թէ եթէ մեռած քահանայի ճկոյթը կտրեն, ինչ կողպած դռան որ մօտեցնեն, կողպէնքը կը բացուի, այդ պատճառով և նրան խորն են թաղում, որ չկարողանան բանալ և կտրել:

Գերեզմանի խորութիւնը լինում է մօտ երկու արշին:

Քահանան իւր բռի մէջ օրհնում է հող և ձգում գերեզման, մօտիկ մի ազգական մտնում է գերեզմանի մէջ. առնում բուրվառը, երեք անգամ խուճկ ծխում, ապա գրկում ննջեցեալին, հանելով նաշից, պարկեցնում գերեզմանի մէջ, կրկին առնում բուրվառը, և խուճկ ծխում:

Յետոյ նրան քաշում, հանում են և գերեզմանը հողով լցնում: Պարտք չի համարւում, որ իւրաքանչիւր յուղարկաւորող մի բուռ հող ածի ննջեցեալի վրայ: Գերեզմանի վրայ թումբ կազմելուց յետ տիրացուն թմբի վրայ մի փոս է անում և բուրվառի կրակը ածում մէջը: Յուղարկաւորողները համբուրում են քահանայի բռնած աւետարանը, մօտենում են սգուորներին և ձեռքը դէպի ճակատը տանելով ասում. «Սուրբ Հոգիով մխիթարիս» կամ գիւղերում՝ «Գլուխդ անուշ մնայ, Աստուած զհոգին յուսաւորէ, արևն էղնի մնացածներուն»: Ոմանք էլ երեք անգամ խոնարհում են դէպի գերեզմանը և ասում. «Աստուած բու հոգին յուսաւորէ»: Ապա համարեա բոլոր յուղարկաւորողները քա-

հանայի առաջնորդութեամբ գալիս են ննջեցեալի տունը, ուր քահանան Հոգոց է ասում, որից յետոյ յուղարկաւորողներն սըգւորներին «գլուխդ անուշ մնայ» և այլն ասելով հեռանում են, մնում են քահանան, տիրացուները և ժամակոչը, որոց ճաշ են տալիս: Այս ճաշից յետոյ, հարևան և ազգական կանայք զանազան ուտելիքներ՝ սեր, մածուն, ձուածեղ, ձու, երբեմն նաև կերակուրներ առած գալիս են սգատուն, մի քիչ լալիս. յետոյ սգուորը արդէն պատրաստած է լինում ճաշ, հրաւիրում են ճաշելու և այս կանանց բերած կերակուրներն էլ դնում են սեղանին: Միայն կանայք ճաշելուց յետոյ ցրւում են, մխիթարական խօսքեր ասելով, և համբուրելով սգուորների ձեռքը՝ եթէ մեծ է, կամ երեսը՝ եթէ փոքր է:

Նոյն երեկոյեան քահանան եկեղեցու մէջ անբիծք է կատարում և տիրացուների, ժամկոչի ու մի քանի աղքատների հետ դալիս է ննջեցեալի տունը, ուր ընթրում են, հոգոց ասում: Եօթն օր շարունակ քահանան այսպէս պարտաւոր է գալ մի քանի աղքատների, տիրացուի և ժամկոչի հետ ընթրելու և հոգոց ասելու, նախապէս եկեղեցում անբիծք կատարելով:

Այդ թաղման երեկոյին կանայք կրկին գալիս են, բերելով իրենց հետ մի մի ձիթի ճրագ, որ դնում են ննջեցեալի հոգին աւանդած տեղում բերընքսիվայր դրուած տաշտի վրայ և վառում, թողնելով վառ մինչև լոյս:

Նոյն երեկոյին տղամարդիկ ևս գալիս են մխիթարելու Ո՛չ կանայք և ո՛չ տղամարդիկ չեն հիւրասիրւում ընթրիքով:

Մուշ քաղաքում, ինչպէս և գիւղերում, սգուորների մեծը մոռի կամ սև եաղմաներ է առնում և ձգում բոլոր մօտիկ ազգական կանանց գլխներին, իսկ եօթը տալուց յետ քաւորկինն ու խնամինները մէկ մէկ գլուխ շաքար ու սգուորների թուին համեմատ կարմիր եաղմա են բերում և սև եաղման վրցնելով, մխիթարանք խօսում, և այս կարմիր եաղմաները ձգում: Իսկ ննջեցեալի մայրն ու կինը չեն փոխում իրենց եաղման, մինչև որ տարին կամ մի քանի տաղաւար չի անցնում:

Մուշ քաղաքում բուլվառի կրակը գերեզմանի թմբի վրայ ածելու սովորութիւնը չկայ: Բոլոր յուղարկաւորողներն անմիջապէս ցրւում են և կամ գնում սգատուն, ուր դրացիներից կամ դրացի խնամիններից մինը պատրաստի կերակուրներ է բերում, և ճաշով հիւրասիրում սգուոր տղամարդկանց ու կանանց, ինչպէս և յուղարկաւորողներից մնացողներին: Նոյն օրը կանայք չեն գալիս կերակրներով և կամ երեկոյին՝ ձիթի ճրագներով, ինչպէս անում են գիւղերում: Նոյն երեկոյին միայն տղամարդիկ

գալիս են սգատուն, քահանան հոգոց է ասում և անմիջապէս հեռանում: Քահանային ընթրիք տալու սովորութիւնը նոյնպէս չկայ: Եկեղեցում եօթն օր անբիծք ասելու սովորութիւնը բաղաբույս չկայ, միայն քահանան թաղման և այգու երեկոներին սգատուն է գալիս և հոգոց ասում:

Սովորութիւն է նաև, որ սգոյ ճաշերին ոչ սկզբում և ոչ վերջում ձեռք չեն լուանում:

Եօթ կատարել.—Թաղման եօթերորդ օրը, բայց երբեմն էլ աւելի վաղ՝ շաբաթ օրը կատարում են եօթնէից կարգը, որ տեղական բարբառով կոչւում է յեզդդը: Պատարագ են մատուցանել տալիս, քաւորը կամ մի ուրիշ ազգական գալիս սրգուոր տղամարդկանց տանում է եկեղեցի, որի աւարտման ժամանակ գնում են գերեզմանատուն, և կամ, եթէ եղանակը վատ է, եկեղեցու մէջ կատարում եօթնէից կարգը: Սրգուորը հրաւիրում է եկողներին սգատուն, և հիւրասիրում ճաշով: Անպատճառ հրաւիրում են նաև գերեզման փորողները: Գիւղերում անշուշտ հերիսա են պատրաստում, իսկ քաղաքում 10—20 տեսակ կերակուրներ և 50—60 ամանների մէջ ածած բոլորը միաժամանակ շարում սեղանին, ով որ կերակրից ուզում է՝ ուտում է:

Եօթնէից հացը ուտելուց յետ, ժամհարը բացի այն՝ որ ինքն էլ միւսների հետ ճաշում է, այնուամենայնիւ մի աման կերակուր և երկու հաց է ստանում, իբրև ննջեցեալի բաժին և տանում իւր տուն: Տղամարդիկ ճաշելուց յետ ցրում են. մնում են միայն մտերիները, որոնցից քաւորը կամ սանահէրը հրաւիրում է սափրիչին ու խնդրում սափրել սգուոր տղամարդկանց մօրուքը և խուզել գլուխը: Սրանից յետոյ միայն սգուոր տղամարդիկ շրջապատած այս մտերիներով, դուրս են գալիս տնից և գնում իրենց խանութ կամ գործատեղին:

Նոյն օրը, ճաշից յետոյ, գալիս են նաև կանայք, որոնցից քաւորկիին ու խնամիները բերում են իրենց հետ մի մի գլուխ շաքար և մի մի կարմիր եազմաւ: Երեկոյեան դէմ, ժամասացութիւնից առաջ սգուոր կանայք ձգում են իրենց ուսերին ու գլխներին ննջեցեալի շորերը և եկած կանանց հետ գնում գերեզմանատուն, օրհնել տալիս գերեզմանը, լալիս, ողբեր ասում, և ապա վերադառնում տուն, ճաշում:

Ճաշից յետոյ, բերուած կարմիր եազմաները ձգում են սրգուորների գլխներին, վերցնելով սև եազմաները, սակայն ննջեցեալի մայրը և կինը չեն համաձայնում, նրանք երբեմն մի ամբողջ տարի կրում են սև եազման, իբրև սգի նշանակ: Հեռաւոր տեղերից, խնամիների տնից եկած սգուորներն այդ օրը վերադառնում են:

Եօթնէից երեկոյին, կամ մի քանի օր յետոյ, ննջեցեալի շորերը տալիս են քահանային իբր կողոպուտ, հատուցանելով միանգամայն և թաղման վարձը—քաղաքում՝ 10 դուրուշից մինչև մի ոսկի, գիւղում՝ 5—20 դուրուշ: Գիւղերում այս շորերը յանձնում են իրենց թեմի վանքի վանահօրը՝ իբրև կողոպուտ և մի ոչխար կամ եղ՝ իբր հոգեբաժին:

Սգուոր կանայք քաղաքում տանից չեն դուրս գալիս—արև չեն տեսնում—մինչև որ մի խթում չի անցնում, այսինքն մինչև որ Ծննդեան կամ Յարութեան տօնը չի կատարւում: Այդ խթման երեկոյին բարեկամ ու ազգական տղամարդիկ գալիս մխիթարած են խօսում, տօնը շնորհաւորում. քահանան էլ անպատճառ սեղանակից է լինում:

Սգի բաղնիք.— Եօթնէից մի քանի օր յետոյ քաւորկիներ կամ սանամէրը սգուոր կանանց տանում է բաղնիս, լողացնում և հիւրասիրում բաղնիսի մէջ իւր տանից բերած հաւկթով, գաթով, հալուով, դաւուրմայով և մրգերով, միանգամայն վճարելով բաղնիսի ծախսը: Իսկ եթէ սգուորը չի ուզում տնից դուրս գալ, նոյն անձերը փայտ ու սապոն են բերում սգուորի տունը և այստեղ ջուր տաքացնում, լողացնում:

Ննջեցեալի թաղման քառասներորդ օրը մի առանձին ծէս, քառասունք չեն կատարում:

Սգուորներն արևով դուրս չեն գալիս, և եթէ ստիպուած են գնալու մի նոր ննջեցեալի տուն, գիշերով են գնում:

Տեառնընդառաջին քաւորկիին ու սանամէրը և կամ խնամի, դրացի կանայք գալիս են սգուորների տուն և ստիպում երեկոյեան ժամասացութիւնից յետոյ դուրս գալ գաւիթ ու ներս մտնել, որպէս Տիրոջ ընդ առաջ, որից յետոյ նրանք արդէն կարող են արևով էլ դուրս գալ:

Մեծ պատի առաջին օրը, երեկոյեան, տղամարդիկ այցելում են սգուորներին մխիթարելու: Սովորաբար ասում են. «Շնորհաւոր պաս, պաս աղօթք իգայ ձեր վրէն, ձեր յորդինհրուն (որդիներին), ամէն տարի ուրախութիւնով հասնիք էս օր»:

Միջինքին (Մեծ պատի) սովորութեան համեմատ ամէն տուն «հարեգիլ»*) է պատրաստում, սակայն սգառներում այս չեն տնում. բարեկամ կանայք պատրաստում են և այդ երեկոյ տանում նրանց:

Աւագ հինգշաբթի օրը ամէն տուն թրթխումօրը թաժացնում է (նորոգում է), հաց է թխում, երեսին կանեփ քսում: Սգա-

*) Զիթով պատրաստած բաղաւջ, երեսն ընկոյղով և քիչմիշով դարդարուած:

տներում այդպիսի հացեր աւելի շատ են պատրաստում: Քաւոր-
կին, սանամէր, խնամիներ և մօտիկ ազգականներ այդ հացերից
առնուազը «եօթ ջուխտ ու թաք» (15) և կամ մինչև 50—60 հատ
վերցնում են ու երեկոյեան քնում սգատուն, սգուոր կանանց
տանում եկեղեցի (Սգի գիշերը), և այստեղից գերեզմանատուն:
Սգատնից բերում է այստեղ բաւականաչափ հացեր, որոնցից
երկուական տրւում է քահանային ու ժամհարին, և մի մի հատ
աղքատներին: Գերեզմանի վրայ վառում են մոմեր, լալիս, ող-
բում, քահանային օրհնել տալիս և վերադառնում, սգատանը հաց
ուտում և ցրում:

Բոլոր մեռելոցներին, բացի Մննդեան մեռելոցի օրը եղա-
նակի վատութեան պատճառով, քնում են գերեզմանատուն, տա-
նելով իրենց հետ գաթայ, և գերեզմանն օրհնելուց յետոյ բաժա-
նում՝ քահանային, ժամհարին և աղքատներին, ինչպէս և իրենց
զրացիներին:

Համբարձման չորեքշաբթի երեկոյեան ժամասացութիւնից
առաջ քաւորկիներն ու սանամէրը, խնամիներն ու զրացիները
քնում են սգատուն, և սգուորներին տանում գերեզմանատուն,
օրհնել տալիս գերեզմանը: Սգատնից բերում է գերեզմանա-
տուն գաթայ և բաժանում քահանային, ժամհարին ու աղքատ-
ներին, ինչպէս և զրացիներին: Գերեզմանօրհնէից յետոյ վերա-
դառնում են և ընթրում:

Նսանու-տրի.—Ս. Խաչի պահոց ուրբաթ օրը, առաւօտեան
ժամասացութիւնից յետոյ, կանայք խաղող, ձմերուկ և հաց առած
քնում են գերեզմանատուն, օրհնել տալիս գերեզմանը, և ցրում
այդ մրգերն ու հացը քահանային, ժամհարին և աղքատներին:
Այս մրգերը նսանու-տրի են կոչւում: Տուն վերադառնալիս զրկից-
ներին էլ են բաժանում դրանցից:

Շատ անգամ ննջեցեալի անունը դնում են նորածնի վրայ,
ուզենալով նրա յիշատակը վառ պահել և այս դէպքում յաճախ
ննջեցեալի հոգու համար պատարագ են մատուցանել տալիս, հո-
գեհանգիստ կատարում և հոգու հաց տալիս: Այսպիսի երեխային
յաճախ կանչում են այն կոչումով, որ տալիս էին ննջեցեալին,
օրինակ Խփօ (հայրիկ), մամօ (մայրիկ), առօ (մայրիկ):

Կենդանի ազգականի անունն զգուշանում են դնելու նորա-
ծնի վրայ, վախենալով որ նրա արևն անցնի նորածնին—առաջի-
նը շուտով մեռնի:

Գերեզմանաքարը սովորաբար տարելիցին են ձգում և այս
առիթով պատարագ մատուցանել տալիս, հոգեհանգիստ կատա-
րում և հոգուհաց տալիս, որին անպատճառ հրաւիրում են նաև
գերեզմանաքարի վրայ աշխատողներին: